

РОЗВІДКИ

Сергій ГОРОБЕЦЬ

ГЕНЕАЛОГІЧНІ ЗАПИСКИ ФЛЕГОНТА ШИХУЦЬКОГО

Козацько-старшинська родина Шихуцьких відома з другої половини XVII століття. Саме на тоді припадає її зірковий період, коли протягом кількох десятиліть відразу декілька представників родини Шихуцьких очолювали роїщенський сотенний уряд.¹

У подальшому їх кар'єрний злет припинився, та й на сотницькому уряді вони не витримали конкуренції з родиною Бакуринських. Відтак у подальшому Шихуцькі розчинились у середовищі дрібного чиновництва, а їх земельні володіння не вийшли за межі околиць села Петрушина², де розташовувався родинний маєток. У XIX столітті більшість членів доволі розгалуженої на той час родини перебралась у Чернігів.³

Фамільний архів Шихуцьких зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського. Він налічує 155 документів за період 1669-1901 рр. «Це, переважно, купчі та окремі документи про службу представників цієї родини. Вони висвітлюють такі важливі питання, як формування земельної власності дрібних українських дворян - вихідців із середовища простих козаків».⁴

Весь комплекс документів Шихуцьких передано в дар музею 15 січня 1920 року. Із поміток на полях можна зробити висновок, що останнім власником сімейного архіву був Флегонт Андрійович Шихуцький (двічі записи на полях підписані - «Флегонт Шихуцький»⁵ та «Ф. Шихуцький»⁶), який на рубежі 1918-1919 років (одна із приміток продатована - «1 януаря 1919 г.»⁷) ретельно перебрав і упорядкував усі наявні документи.

Флегонт Шихуцький народився в 1864 році у місті Чернігові. Перед революцією - секретар і депутат міської думи.⁸ Притримувався ліберальних поглядів, певною мірою опозиційних до тодішньої царської влади. У Петрушині зберігався колишній родинний маєток. Попри досить демократичні відносини із місцевими селянами, наприкінці 1919-го року Флегонт Шихуцький опинився під арештом у Чернігівському губернському революційному трибуналі. Після перебування на Чернігівщині денікінських загонів постраждали від білих петрушинські більшовики звинуватили у зраді «радянських діячів» саме Флегонта Андрійовича.⁹ Його заарештували 4 грудня 1919 року, однак за місяць, 15 січня 1920 року, звільнили, видавши на поруки члену Чернігівської організації КПУ М.М. Бабушкінній. 4 лютого справу взагалі закрили, оскільки покази свідків недвозначно доводили ліберально-прогресивні погляди та переконання Флегонта Шихуцького.¹⁰

Арешт і загроза смерті ніяк не вплинули на світогляд Флегонта Андрійовича, більше того, у майбутньому бачимо його на досить високих радянських посадах (завідуючий губернським земельним відділом у 1923-ому¹¹). Подальша доля Ф.А. Шихуцького нам невідома.

У роки революційної смуги Флегонт Андрійович, очевидно, переживав певне переосмислення життєвого шляху і базових цінностей, через що другої революційної зими засів за родинний архів. Здається, він розумів, що минулі часи вже не повернуться, і безцінні колись родинні папери втратили будь-яке значення. Однак саме в цих документах зберігалась історія давнього козацького роду. Ретельно вивчивши сімейний архів (очевидно, саме Ф. Шихуцькому належать всі позначки і підкреслення, зроблені олівцем, що присутні на кожному документі), він сприяв його збереженню для нащадків, передавши історичному музею.

Документи фамільного архіву Шихуцьких доповнені детальним генеалогічним розписом, складеним Флегонтом Шихуцьким.¹² Очевидно, основою записів слугували документи, якими Шихуцькі наприкінці XVIII століття доводили своє право на дворянство¹³. Про це свідчить схожість родового дерева із варіантом Г. Милорадовича¹⁴ - вони явно спираються на єдиний прототип.

Отже Ф.А. Шихуцький доповнив розпис додатковими відомостями про окремих членів роду, а також залучив інформацію, почерпнуту із фамільного архіву. Зокрема, записи про майнові придбання своїх предків, які дописані після формулярних даних про службу.

Відтак маємо найповніший генеалогічний розпис практично не дослідженої козацько-старшинської родини Шихуцьких.¹⁵ Його публікація зможе доповнити наші уявлення про представників української козацької старшини середнього рівня, а також сприятиме віднайденню нових імен, генеалогічних ліній, окремих фактів шлюбів, чіткішому визначенню каденцій перебування на тому чи іншому старшинському уряді.

Текст документа подається мовою оригіналу. Без застережень доповнено скорочені слова, внесено у рядки виносні літери. Курсивом позначені доповнені записи, зроблені на полях.

Джерела та література:

1. Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. - 1997. - № 1-2. - С. 44; Кривошея В. Українська козацька старшина. - Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. - Київ, 1997; Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. - Cambridge, 1978. - V. II. - P. 104.
2. Село Чернігівського району, за 20 км на північ від Чернігова і за 6 км на схід від колишнього сотенного центру - села Роїша.
3. Горобець С. «Збирач земель» Семен Шихуцький // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. - Вип. IV. - Львів, 2004. - С. 91.
4. Ситий І. Архівна колекція Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури. - Випуск 2. - С. 46.
5. ЧИМ. Інв. № АЛ 420. - С. 30-31.
6. ЧИМ. Інв. № АЛ 420. - С. 53
7. ЧИМ. Інв. № АЛ 420. - С. 30-31.
8. ЧИМ. Інв. № АЛ 16-2/503. - С. 20.
9. Дело по обвинению Флегонта Андреевича Шихуцкого в контрреволюции и выдаче советских работников денкинцам (3 декабря 1919 - 11 февраля 1920) / Подготовув Горобець С. - Б.м. і б.р. - 2003.
10. Там само. - С. 27.
11. ДАЧО. - Ф. Р-503. - Опис 1. - Спр. 3719.
12. ЧИМ. Інв. № АЛ 420. - С. 1-23.
13. Очевидно, саме вони зберігаються в дворянському фонді Чернігівського обласного державного архіву (Ф. 133. - Опис 1. - Спр. 5).
14. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. I-II. - С. - Пб., 1901. - ч. I, стр. 104-105; ч. II, стр. 614-615; ч. III, стр. 386.
15. Можемо вказати лише на кілька речень, присвячених Шихуцьким, в публікації: Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. - 1997. - № 1-2. - С. 44.

Ш И Х У Ц К І Е

(Роспись дополнена свѣденіями, извлеченными изъ семейнаго архива, принадлежащаго Флегонту Андреевичу Шихуцкому (№ 88)

№		№ опцв.
	I	
1.	СТЕПАНЪ ШИХУЦКІЙ сотник Роисскій, Черниговскаго полка (мартъ 1680 г.), житель и козакъ Петрушина (1715); 13 октября 1715 составилъ духовное завѣщаніе. <i>въ 1677 г. купилъ у козака Петрушинскаго Кузьмы Кирилловича Велигурскаго четвертую часть Стѣгуновскаго грунта, за 27 копей.</i>	
	II	
2.	СЕМЕНЪ СТЕПАНОВИЧЪ (ШИХУЧЕНКО) товарищъ полку Черниговскаго и житель Петрушинскій (май 1697); атаманъ Петрушинскій (май 1707, сентябрь 1717); житель и козакъ Петрушинскій (1716, апрель и декабрь 1717, 1718-1724); атаманъ Петрушинскій (іюнь 1724), значний козакъ сотни Роисской и житель Петрушинскій (май 1727); житель и козакъ Петрушинскій (1729-1733), хоружій сотни Роисской (мартъ 1734). 6 мая 1697 г. купилъ у Ганны Андреевны Петрушиносны, жительницы Петрушинском, «крунтъ пашенный при селѣ Петрушинѣ во всехъ рукахъ, осмачокъ на двадцать», за 30 копей; 3 февраля 1711 г. купилъ у Клима Будника, обывателя Петрушинскаго, «грунтъ власный, на грунтъ Холявинскомъ лежачий», за 95 золотыхъ; 3 декабря 1711 г. купилъ у Яцка Хопаника ниву за 7 копей; 24 іюня 1712 г. — у Матвѣя Ковалья, обывателя	1

	<p>Петрушинского, гай за 10 талеро́въ и 1 золотой; 15 июля 1712 г. – у Алексе́я Лисенка часть лѣса за 10 ко́пѣ; 28 декабря 1715 г. – у Яцка Штъха, козака и жителя Петрушинского, грунтъ и дворъ съ огоро́домъ за 100 талеро́въ; 30 апреля 1716 г. – у братьевъ Семена и Ильи и братовой ихъ Стехи Андреихи ниву въ Петрушинѣ за 16S золотыхъ; 17 декабря 1716 г. – у Ганы Луччихи и ея сыно́вей Грицка и Якова «ниву въ изми́нѣ Чорторгійской» за 5 ко́пѣ; 24 января 1717 г. у Стефана Будника, жителя и козака Холявинского, «двѣ нивы у изми́нѣ Петрушинской» за 20 ко́пѣ, и у Стефана и Карпа Будниченковъ, жителей и козаковъ Петрушинскихъ, ниву за 80 золотыхъ; 13 апреля 1717 г. у Кулины Стефанихи Окомелихи, жительки Стасювской, и сыно́вей ея Степана и Петра лѣсъ, «стоячий в грунтахъ Стасювскихъ», за 50 золотыхъ безъ талера; 1 сентября 1717 г. у Данила Шадалама́я, жителя Петрушинского, грунтъ въ Петрушинѣ во всѣхъ трехъ зми́нахъ за 20 талеро́въ; 1 декабря 1717 г. у Карпа Будника, жителя и козака Холявинского, ниву въ грунтахъ Петрушинскихъ, за 20 ко́пѣ; 10 декабря 1717 г. у Параси Исачихи и ея сыно́вей нивку въ Петрушинѣ, за 3 ко́пѣ; 9 февраля 1718 г. у Лаврина Алексе́нко Коротченка, жителя Петрушинского, сѣножать, за 13 золотыхъ; 16 апреля 1718 г. – у Андрея Каменского, жителя Буровского, и его матери Евдокии – ниву въ грунтахъ Петрушинскихъ, за 11 талеро́въ; 7 марта 1718 г. у Матруны Климихи Будницы, жительки Петрушинской, 3 нивы въ грунтахъ Петрушинскихъ, за 8 ко́пѣ; 17 марта 1718 г. у Гарасима, Чормусова зятя, жителя Петрушинского, сѣножать за 6S золотыхъ; 18 марта 1718 г. у Лаврина Мотуза, жителя Петрушинского, нивку за 3S золотыхъ; 13 мая 1718 г. у него же, нивку, за 7 золотыхъ; 16 апреля 1718 г. у Грицка и Якова Дрозденковъ, козаковъ и жителей Петрушинскихъ, три нивы за 10 талеро́въ; 27 февраля 1719 г. у Пруцка Дрозда, жителя и козака Петрушинского, нивку за 8 золотыхъ; 12 марта 1719 г. у Микиты Ивановича Петруши – «грунтъ отцевский, лежащий в грунтахъ Петрушинскихъ, во всѣхъ трехъ изми́нахъ, такъ тежъ и огоро́дъ, и гумнице, и сѣножат, лежачю на Хранило́ви», за 280 золотыхъ, и съ до́дачей со стороны Шихуцкаго Петрушѣ: «поля в изми́нѣ под Чорторгійку на полусма́къ, и в друго́й изми́нѣ под Холявинъ такъ тежъ поля на полусма́къ и в селѣ Петрушинѣ селитбу из огоро́домъ ис хатою, – прозывается Штиховское»; 3 мая 1721 г. у Ивана Манзука взять въ за́ставу сѣножать на Стигунцахъ; 23 ноя́бря 1722 г. купилъ у Васи́ля Кравченка, жителя Петрушинского, «гай у Бѣлого болота из умѣжками», за 8 ко́пѣ; 7 января 1724 г. у Павла Кубаря, «жителя и мужа села Петрушина», нивку за 7 золотыхъ; 1 июня 1724 г. у Гордѣя Самоненка, жителя Петрушинского, «лѣсокъ изъ сѣножато́ю, лежачю под Кошлатикомъ», за 2 золотыхъ; 2 мая 1727 г. у Нестора Ещенка, жителя и козака Петрушинского, «сѣножать, лежачю в Шеметови, межи лѣсу Семена Шихуцкаго», за 4 золотыхъ; 7 января 1729 г. у Максима Рябого, жителя Петрушинского, ниву, за 7 золотыхъ; 19 июля 1729 г. у Демяна Елисеевича, жителя Петрушинского, и жены его Анны Смѣтниковны, двѣ нивки, за 42 золотыхъ; 24 февраля 1730 г. у Юрка и Силы Дроздовъ, козаковъ и жителей петрушинскихъ, ниву, за 9S ко́пѣ; 5 декабря 1730 г. у Павла Исаченка «ниву, лежачю на вровичи под Чорторгійку», за 5 золотыхъ; 19 апреля 1732 г. у Силы Дорошенка, жителя и козака Стасювского, гай, за 6 ко́пѣ и 1 золотой; 7 октября 1733 г. у Ивана Залузского, жителя и козака Петрушинского, ниву, за 8 ко́пѣ и 1 гривну; 23 марта 1734 г. купилъ у Грицка Залузского, козака и жителя Петрушинского, ниву, за 8 ко́пѣ; по завещанію отца (1715) получилъ половину грунта на Стигунцахъ; 25 октября 1745 г. составилъ духовное завѣщаніе; † до 25 мая 1746 г.</p>	
3.	<p>НИКОЛАЙ СТЕПАНОВИЧЪ атаманъ Петрушинскій (май 1708, февраль 1711); житель и козакъ Петрушинскій (1719), атаманъ наказной Роисскій (октябрь 1727), атаманъ Петрушинскій (июль 1729, апрель и декабрь 1730), сотникъ наказной Роисскій (октябрь–декабрь 1733); товарищъ сотни Роисской и кандидатъ въ сотники Роисские (апрель 1738). По завещанію отца (1715 г.) получилъ съ братомъ Петромъ половину грунта на Стигунцахъ и грунтъ въ Петрушинѣ.</p>	1
4.	<p>ПЕТРЪ СТЕПАНОВИЧЪ Упоминается въ 1715 г.</p>	1
	III	
5.	<p>ТИМОФЕЙ СЕМЕНОВИЧЪ Хоружій сотни Роисской; четыре года былъ въ Сулацкомъ походѣ, гдѣ и умеръ.</p>	2
6.	<p>ПАРХОМЪ (ПАРФЕНЪ) СЕМЕНОВИЧЪ Атаманъ Петрушинскій (январь 1742, май 1746). По завѣщанію отца (1745 г.) получилъ дворъ Мазуровскій со всѣмъ строеніем и садом, огоро́дъ Киселовскій, огоро́дъ Лавръновскій, гумно Бадаковское съ околицею, третью часть грунто́въ и друго́го имущества въ д. Стѣгункахъ и с. Петрушинѣ и проч.</p>	2
7.	<p>ПАНТЕЛѢЙ СЕМЕНОВИЧЪ По завѣщанію отца (1745 г.) получилъ дворъ Ковбуновскій со всѣмъ строеніем и садомъ съ огоро́домъ, огоро́дъ Юньковскій, гумно Ковбуновское, третью часть грунто́въ и друго́го имущества въ д. Стѣгункахъ и с. Петрушинѣ и проч.</p>	2
-	<p>АННА СЕМЕНОВНА 25 мая 1746 года вмѣстѣ съ сыновьями своими Андреемъ и Костею продала полученную</p>	2

	от отца ниву въ грунтахъ Петрушинскихъ, въ смѣнѣ поды Холявинъ, на урочищѣ Чаплищѣ, Степану и Якову Тимофеевичамъ Шихуцкимъ (№) за 5 копѣ. За Евсеємъ Серопарой, козакомъ сотни бѣлоусской, жителемъ Юрьевскимъ.	
8.	ЯКОВЪ НИКОЛАЕВИЧЪ Въ службу вступилъ козакомъ; в 1734 и 1735 г. былъ командированъ съ Плясецкаго форпоста, съ командой въ 50 человекъ козаковъ за сотника, при подполковникѣ Ревельскаго драгунскаго полка Максимѣ Кропозовѣ въ Польскій походъ; потомъ втеченіе четырехъ мѣсяцевъ былъ при крепости Царичанской; въ 1736 году былъ в Крымскомъ походѣ поды командой Черниговскаго полкового обознаго Сангурскаго; въ ноябрѣ 1736 г. командированъ за сотника надъ козаками въ Кіевъ для дѣланія фортификаціонныхъ работъ, при которомъ находился по ноябрь 1738 г.; <i>сотникъ наказной Роисскій, 3 іюня 1738 г. отпуцень на 1 мѣсяць въ домъ свой въ с. Петрушинъ изъ Кіева</i> ; въ 1739 г., съ января по мартъ, былъ сотеннымъ командиромъ на разныхъ форпостахъ за г. Переяславомъ; въ апр. 1739 г. командированъ за сотника надъ 60 козаками въ Хотинскій походъ, въ которомъ находился до окончанія войны; въ ... 1740 г. отправленъ за сотенного командира на р. Бузь на разграниченіе русской границы съ турецкимъ посломъ; съ 1741 г. – хоружій Черниговской полковой артиллеріи; въ 1754 г. отвозилъ денежную комиссарскую сумму въ 3900 рублей, собранную въ Черниговскомъ полку, въ 3-й компанейскій Чесноковъ полкъ, при 35 козакахъ, къ Лысой горѣ, въ заднѣпрскія мѣста; 14 іюня 1763 г. – есауль Черниговской полковой артиллеріи; въ маѣ 1765 г. былъ въ отставкѣ; въ нояб. 1736 г. купилъ у Тимофея Матвѣнка „околицу з лѣскомъ олховимъ, лежащую за селомъ Петрушиномъ, называемую Матюшенковскую, за 20 рублей, и продалъ все это Степану Тимофеевичу III. (№ 11) за 73 руб.	3
9.	СЕМЕНЬ ПЕТРОВИЧЪ Род. около 1728 г.; козакъ и житель Петрушинскій (1784-1798). Ж..... † до 1798 г.	4
10.	КАРПЪ ПЕТРОВИЧЪ Род. около 1738 г.; козакъ и житель Петрушинскій (1784-1798) Ж..... † до 1798 г.	4
	IV	
11.	СТЕПАНЪ ТИМОФЕЕВИЧЪ Въ службѣ съ 1725 г. хоружимъ сотни Роисской на мѣсто отца; былъ въ походахъ: 1730 - на линіи, на урочищѣ Човновой, поды командою Черниговскаго полковника Богданова; въ 1733 г., по выстуленіи в Польскій походъ, возвращень съ сотникомъ Роисскимъ Бакуринскимъ изъ м. Бобовичъ, Стародубовскаго полка, командированъ къ Польской границѣ надъ козаками за сотника, и былъ въ командѣ полковника Кошелевѣ въ м. Любечѣ три съ половиною года; въ 1737 г. – въ Очаковскомъ походѣ болѣе полугода, въ командѣ генеральнаго обознаго Лизогуба; въ 1737 г. отдавалъ въ Кіевѣ выстатченныя съ Черниговскаго полка телги, сани и проч.; кандидатъ въ сотники Роисскіе (апр. 1738 г.); съ 1738 г. находился на Днѣпровскихъ форпостахъ ниже Переяслава втеченіе трехъ лѣтъ и содержалъ команду надъ шестнадцатю редутами и козаками пяти полковъ, надсматривая за сотней подводъ, перевозившихъ государевы четверти муки и крупъ изъ Остерскаго въ Нѣжинскій магазинъ; въ 1741 и 1742 гг. отправлялъ по сотенному правленію указныя и челобитческія дѣла, а также представлялъ къ генеральному смотру въ Сосницу выборныхъ козаковъ; въ 1743 г. составлялъ ревизію двороваго числа въ Седневской и Городницкой сотняхъ; въ 1744 г. содержалъ форпостную команду, втеченіе года, изъ 313 выборныхъ козаковъ Черниговскаго полка въ м. Любечѣ при майорѣ Горностаевѣ; въ 1744 г. былъ за командира надъ выборными козаками Роисской сотни, посланными для встречи Императрицы Елизаветы въ Кіевъ; въ 1745 г. собиралъ въ половинѣ Черниговскаго полка съ козаковъ и посполитыхъ чиновничьи и служительскія деньги; <i>2 октября 1747 г. получилъ на урядѣ сотеннаго Роисскаго хоружова указъ Черниговской Полковой Канцеляріи</i> ; въ 1750 г. находился съ 23 выборными козаками и сотеннымъ знаменемъ въ Глуховѣ при выборѣ вольными голосами гетмана; въ 1751 г. съ командою и сотеннымъ знаменемъ былъ при встречѣ гетмана во время слѣдованія его въ Глуховъ; въ 1751 г. доправлялъ въ Седневской сотнѣ недоимочныя чиновничьи и служительскія деньги за 1740-1751 годы; въ 1752 г. съ командою козаковъ находился надъ р. Сожемъ «в береженіи маштовихъ колодъ», при бунчуковомъ товарищѣ Тарновскомъ; въ 1754 г. сопровождалъ по Польской границѣ Кіевскаго вице-губернатора Костырина и полковника Дебоскета; въ 1754 г. вмѣстѣ съ Глуховскимъ мѣщаниномъ Никитой Борщемъ роздавалъ въ сотняхъ Полковой, Бѣлоуской, Слабинской, Выбельской, Березинской, Менской и Синявской деньги за сѣно и солому, взятыя для казенныхъ воловъ; въ 1756 г., втеченіе полугода, находился у пограничной засѣкъ, въ командѣ Черниговскаго полкового хоружаго Григоровича; въ 1756 г., втеченіе болѣе двухъ мѣсяцевъ, находился въ депутаци въ Любечѣ при Казанскомъ полку, по дѣлу писаря Слабинскаго Чернявскаго и Любечскаго городничаго Бубельника съ прапорщикомъ Болховитинимъ; въ 1760 г. отвозилъ отъ Черниговской Полковой Канцеляріи въ Полковой Коммиссаріатѣ, и полковому комиссару Ждановичу 932 р. 16 коп.; въ 1761 г. съ 15 козаками и однимъ куреннымъ атаманомъ находился болѣе года въ разъѣздахъ отъ слободъ Добрянки и Радули и отъ границы за 30 верстѣ, «в береженіи тайнаго за границу	5

	<p>табака провозу»; в 1763 г. находился, по требованию бунчукового товарища Фридрикевича, при описи и освидетельствовании произведенных в сотню Роииской работ по Польской границе; 20 июня 1764 г., будучи сотенным Роииским хоружим, получил аттестат Черниговской полковой Канцелярии; 10 августа 1781 г. – войсковой товарищ при отставке.</p> <p>13 июня 1734 г. купил у Харлана Лъсового, козака сотни Роииской, одну шетую часть «гая, лежащего в грунтах Стасъвских, на врочищи в розъ», «доставшагося ему отъ себровъ, козаковъ сотнѣ Роииской Устима, Григорія, Михайла і Семена Лъсовихъ, з берегомъ», за одинъ рубль и 10 копѣекъ; 25 іюля 1737 г. купилъ у Ивана Сидора, жителя с. Петрушина, дворъ съ хатою и огородомъ, за 16 копѣ; 4 января 1742 г. купилъ у Артема Жидка, жителя Петрушинскаго, «лѣсокъ іс сѣножаткою за болотомъ на врочищи в осняку», «за двѣ осмачки жита старой мѣри»; по завѣщанію дѣда Семена (1745 г.) получилъ съ братомъ Яковомъ (№12) дворъ жилой въ Петрушинѣ съ строеніемъ, садъ, огородъ и пчелы тамъ же, гумно съ околицею и строеніемъ прозванное Петрушовское, всю движимость, третью часть грунтовъ и другого имущества въ деревнѣ Стѣгункахъ, третью часть всѣхъ грунтовъ пахотныхъ, лѣса, «зрубовъ» и сѣножатей въ Петрушинѣ и проч.; 18 іюня 1756 г. купилъ у Харлана Ивановича Лъсового, козака и жителя д. Стасювъ, половину гая съ сѣножатю, лозою и болотомъ, за 10 рублей; 30 іюня 1756 г. купилъ у Андрея Григорьевича Федосова, козака и жителя Роиискаго, и его жены Прасковьи Силічны Лъсовой, сѣножатъ съ гаемъ березовымъ, за 15 рублей; 20 февраля 1757 г. купилъ у Маріи Семенихи Лъсовой, жительки деревни Стасювъ, гай съ сѣножатю, лозою и болотомъ, за 10 рублей; 7 мая 1757 г. купилъ у Гришка Матвѣевича Лъсового, козака и жителя деревни Стасювъ, грунтъ, за 4 рубля и 1 золотой; 9 марта 1758 г. купилъ у Корнѣя и Никиты Дейнеченковъ, жителей Петрушинскихъ, сѣножатъ, за 2 рубля; 12 мая 1758 г. купилъ у Харлана Ивановича Лъсового, козака и жителя Стасювскаго, гай, за 4 рубля;</p> <p><i>имѣлъ въ Петрушинѣ шинокъ (1765); въ 1763-1787 гг. сдѣлалъ рядъ земельныхъ приобретѣній въ с. Петрушинѣ; 26 іюня 1787 г. купилъ у козаковъ, жителей с. Холявина, Петрушинцевъ, пахотные и сѣнокосные грунты между с. Петрушинымъ и д. Стасями, за 77 рублей;</i></p> <p>23 октября 1774 г. и 24 августа 1787 г. составилъ на свои имѣнія «распределительные записы»; живъ в 1784 г.; † до 10 марта 1789 г.</p> <p>Ж. 1) Дарія Одинцовна 2) (1758) Татьяна Артемовна Федосова, дочь значковаго товарища, за нею половина сѣножати за Великою Весою на урочищѣ Стѣгункахъ; 10 марта 1789 г. съ сыновьями Иваномъ младшимъ, яковомъ, Василиемъ и Григоріемъ, купила у Федора и Демьяна Яковлевичей Шихуцкихъ (№) три нивы въ с. Петрушинѣ за 11 руб.; † до 31 мая 1790 г.</p>	
12.	<p>ЯКОВЪ ТИМОФЕЕВИЧЪ Упоминается въ 1745 г., козакъ сотни Роииской, † до 14 марта 1764 г. Ж. Евдокія Григорьевна; ... 14 марта 1764 г., съ сыномъ Стефаномъ (№) продала Степану Тимофеевичу Шихуцкоу (№ 11) огородъ пахотный съ садовоиною въ Петрушинѣ, за 5 рублей; 5 іюня 1765 г. вмѣстѣ съ людьми, продала ему же изъ помѣрка двѣ сажени земли на дорогу, на проѣздъ между нивами, за 4 золотихъ; 10 апреля 1774 г. съ сыновьями Михайлемъ и Федоромъ продала ему же пляцъ въ Петрушинѣ на горѣ за 7 рублей; шестую часть [...] съ Шихуцкими грунтовъ въ дер. Стѣгункахъ за 33 рубля.</p>	5
13.	<p>ЯКИМЪ ПАРФЕНОВИЧЪ Атаманъ Петрушинскій (май 1757, мартъ 1758 г.), есаулъ Роииской сотни (январь 1759 г.); атаманъ куреня Петрушинскаго (май, іюнь 1765 г.)</p>	6
14.	<p>МОЙСЕЙ ПАРФЕНОВИЧЪ Родился около 1720, козакъ сотни Роииской (1765); жилъ въ Петрушинѣ (1798). Ж. .... † до 1798 г.</p>	6
15.	<p>СИМОНЪ ПАРФЕНОВИЧЪ Въ службѣ съ 1767 г., † 1770 г., въ Польскомъ селѣ Городище, на маршѣ во время Турецкаго похода.</p>	6
16.	<p>ИВАНЪ СЕМЕНОВИЧЪ Род. около 1751 г.; жилъ въ Петрушинѣ (1798 г.), гдѣ за нимъ пахатной земли на 5 четвертей, сѣнокоса на 10 копенъ, лѣсной на 5 четверти. Ж. Марфа ....., дочь посполитого.</p>	9
17.	<p>ЕВДОКИМЪ КАРПОВИЧЪ Родился около 1752 г., жилъ въ Петрушинѣ, гдѣ за нимъ зъ братомъ Алексѣемъ земли пахатной на 5 четвертей, сѣнокосной на 10 копенъ. Ж. Евдокія ....., дочь козака.</p>	10
18.	<p>АЛЕКСѢЙ КАРПОВИЧЪ Род. около 1764 г.; жилъ въ Петрушинѣ (1798 г.). Ж. Ксенія ....., дочь козака.</p>	10

V		
19.	ИВАНЪ СТЕПАНОВИЧЪ старшій Отъ 1-го брака; родился около 1740 г., въ службѣ съ 1751 г., при письменныхъ дѣлахъ Черниговской Полковой Канцеляріи; съ 17 января 1769 г. есауль Черниговской полковой артиллеріи; былъ при взятіи Перекопской линіи и г. Кафи; при отраженіи нападенія татаръ на Загенбургъ при Акмегеди; въ Крымскомъ походѣ 1774 г.; 7 іюля 1774 г. – войсковой товарищъ; 26 іюля 1783 г. получилъ отъ Черниговской Полковой Канцеляріи аттестатъ; 6 августа 1783 г. получилъ чинъ полкового есаула; с 1 іюля 1787 г. – секундъ-майоръ при отставкѣ; за нимъ Черниговскаго уѣзда въ с. Петрушинѣ и Городницкаго въ д. Чепѣговкѣ наслѣдственныхъ 48 обоего пола душъ (1798); жилъ въ Петрушинѣ (1805). Ж. Евдокія....., † до 1798 г.	
20.	ЛЕОНТІЙ СТЕПАНОВИЧЪ Отъ 1-го брака; въ 1784 г. былъ больнымъ и къ службѣ неспособнымъ.	11
21.	ИВАНЪ СТЕПАНОВИЧЪ младшій Отъ 2-го брака; въ службѣ съ 1769 г. канцеляристомъ Черниговскаго городскаго суда; 7 мая 1774 г. – сотенный атаманъ Роисской сотни; то же въ 1784 г.; въ 1774 г. привозилъ отъ Черниговскаго комиссарства 4000 рублей въ Скарбовую Канцелярію въ Глуховъ; въ 1774-1777 гг. «находился въ секвестрованіи во всей сотнѣ Роисской неплательщиковыхъ за доимку рублевого оклада имѣній и во взысканіи техъ денегъ»; въ 1781 г., по опредѣленію Черниговской Полковой Канцеляріи былъ «у приѣма договоренныхъ есауломъ полковымъ Петромъ Паларимскимъ съ Троицкимъ Черниговскимъ монастыремъ для строенія въ Черниговѣ губернскихъ присутственныхъ мѣстъ 400 колодъ, въ произвожденіи подрядчикамъ за то денегъ и въ отдачѣ оныхъ колодъ опредѣленнымъ къ тѣмъ строеніямъ господамъ надворнымъ сотѣтникамъ Сахновскому и Бакуринскому, да коллежскому ассесору Тризнѣ»; 25 іюня 1783 г. получилъ аттестатъ отъ Черниговскаго полковника Милорадовича; 10 марта 1789 г. купилъ у своихъ двоюродныхъ братьевъ Федора и Демьяна Яковлевичей Шихущкихъ (№) ниву при с. Петрушинѣ, за 18 рублей; 4 мая 1791 г. купилъ у нихъ же ниву тамъ же, за 25 рублей; 15 марта 1792 г. купилъ у нихъ же тамъ же цѣлой рядъ нивъ, за 297 рублей. Ж. 1)..... 2) (съ 18 января 1781 г. въ с. Сибережи) Марія Ивановна Марковичъ, дочь войскового товарища.	11
22.	ЯКОВЪ СТЕПАНОВИЧЪ Отъ 2-го брака; въ 1784 г. былъ больнымъ и къ службѣ неспособнымъ; 31 мая 1798 г. всю полученную отъ отца часть въ имѣніи уступилъ братьямъ Ивану (№ 21) и Василию Степановичамъ Шихущкимъ; за ихъ пріязнь и усердіе къ нему.	11
23.	ВАСИЛІЙ СТЕПАНОВИЧЪ Отъ 2-го брака; малолѣтній въ 1784 г.	11
24.	ГРИГОРІЙ СТЕПАНОВИЧЪ Отъ 2-го брака; малолѣтній въ 1784 г.; сержантъ (1793), прапорщикъ (1794-1798); † до 1820 г. Ж. Елена Никифоровна Харченко, жали в с. Петрушинѣ (1820).	11
-	МАТРОНА СТЕПАНОВНА Отъ 2-го брака. За (1787) Василилемъ Гурскимъ, священникомъ с. Переписи (1789).	11
25.	СТЕПАНЪ ЯКОВЛЕВИЧЪ Упоминается въ 1764 г.	12
26.	ФЕДОРЪ ЯКОВЛЕВИЧЪ Козакъ и житель с. Петрушина (1780-1788).	12
27.	ДЕМЬЯНЪ ЯКОВЛЕВИЧЪ Козакъ и житель с. Петрушина (1780-1788); въ 1810 г. предполагалъ переселиться на Черноморскія земли.	12
28.	МОИСЕЙ ЯКОВЛЕВИЧЪ Упоминается въ 1774 г.; † до 22 сентября 1806 г.	12
29.	ЯКОВЪ ЯКИМОВИЧЪ Родился около 1748 г.; въ службѣ с 1765 г. канцеляристомъ при дѣлахъ Черниговскаго Гродскаго Суда; съ 12 декабря 1775 г. сотенной бѣлоусскій атаманъ; 1 марта 1784 г. – войсковой товарищъ при отставкѣ. За нимъ съ братомъ Василиемъ м.п. 20 душъ, пахатной земли 10 четвертей и сѣнокошной на 100 копенъ, живетъ въ Петрушинѣ. Ж. (1798) Евфросинія Василѣвна Рашко, дочь сотенного атамана.	13

30.	ВАСИЛІЙ ЯКИМОВИЧЪ Родился около 1756 г.; в службѣ съ 1772 г. канцеляристомъ при дѣлахъ Черниговскаго Гродскаго Суда; 15 ноября 1781 г. получилъ чинъ сотеннаго атамана и оставленъ при прежней должности; 1 марта 1784 г. – войсковою товарищъ при отставкѣ. За нимъ въ Петрушинѣ, гдѣ и жилъ, 10 душ (1808). Ж. (1798) Анна ....., дочь священника.	13
31.	ПАРФЕНЪ МОИСЕЕВИЧЪ Въ службѣ съ 1771 г. выборнымъ казакомъ; былъ при взятіи Кинбурна; 26 мая 1781 г. – сотенной Ройской есауль; 30 сентября 1783 г. получилъ отъ бунчуковаго товарища и сотника Ройскаго Ивана Нехаевского аттестатъ; 20 октября 1787 г. – корнетъ при отставкѣ; за нимъ съ братомъ Федоромъ въ Петрушинѣ обоюга пола 34 души (1798); † до 1801. Ж. Прасковія ....., дочь дворянина.	14
32.	МАТВѢЙ МОИСЕЕВИЧЪ Полковой канцеляристъ (1798). Ж. Синклита ....., дочь дворянина.	14
33.	ФЕДОРЪ МОИСЕЕВИЧЪ Въ службѣ съ 4 іюня 1778 г., при письменныхъ дѣлахъ Черниговскаго Гродскаго Суда; 23 сентября 1781 г. – канцеляристъ; 26 января 1784 г. – определенъ отъ бунчуковаго товарища Ивана Ращевского для присмотру на Ройскую почтовую станцію; 29 апреля 1784 г. получилъ отъ Черниговскаго уѣзднаго земскаго исправника, бунчуковаго товарища Ивана Ращевского аттестатъ, въ которомъ сказано, что Шихуцкій втеченіе четырехъ мѣсяцевъ находясь на этой станціи, «содержалъ какъ повозчиковъ, такъ и лошадей въ добромъ порядкѣ, всѣ повелѣнія, ... до той должности, исполнялъ безъ упущенія, радѣтельно и никакихъ обидъ повозчикамъ не чинилъ»; коллежский регистраторъ (1798); за нимъ 10 м.п. душъ (1798). Ж. 1) Марія Петровна Лукьяненко, дочь купца. 2) Марфа Лаврентьевна Довгаль, дочь значковаго товарища.	14
-	МАРІЯ МОИСЕЕВНА Упоминается въ 1798 г.	14
-	ЕВДОКІЯ МОИСЕЕВНА Упоминается въ 1798 г.	14
34.	МИХАИЛЬ СИМОНОВИЧЪ Родился около 1763 г.; козакъ и житель Петрушина, гдѣ за нимъ съ братомъ Степаномъ 7 обоюга пола душъ (1798).	15
35.	СТЕПАНЪ СИМОНОВИЧЪ Родился около 1766 г.; холостъ въ 1798 г.	15
36.	ИВАНЪ ИВАНОВИЧЪ Родился около 1793 г.	16
37.	ВАСИЛІЙ ИВАНОВИЧЪ Упоминается въ 1798 г.	16
-	ИРИНА ИВАНОВНА Родилась около 1774 г. За (1798)	16
-	АННА ИВАНОВНА Родилась около 1778 г.	16
-	ЕЛЕНА ИВАНОВНА Родилась около 1782 г. За (1798)	16
38.	ГРИГОРІЙ ЕВДОКИМОВИЧЪ Родился около 1774 г.	17
39.	МАКСИМЪ ЕВДОКИМОВИЧЪ Родился около 1787 г.	17
-	ЕВДОКІЯ ЕВДОКИМОВНА Родилась около 1783 г.	17
-	ВАССА ЕВДОКИМОВНА Упоминается въ 1798 г.	17

40.	ИВАНЪ АЛЕКСЪЕВИЧЪ Родился около 1799 г.	18
-	..... АЛЕКСЪЕВНА Родилась около 1797 г.	18
VI		
41.	САМУИЛЬ ИВАНОВИЧЪ Родился около 1757 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 1773 г. канцеляристомъ въ Черниговскомъ Гродскомъ Судѣ; съ 1781 г. сотенный атаманъ; 1 мая 1784 г. получилъ аттестатъ отъ Черниговскаго полковника Милорадовича. Ж. Анастасія Федоровна Сапѣга, дочь хоружаго артиллерійскаго.	19
42.	АНДРЕЙ ИВАНОВИЧЪ Родился въ 1772 г. въ Петрушинѣ; <i>учился латинскому языку въ Черниговскомъ Коллегиумѣ (1784)</i> ; въ службѣ съ 16 іюня 1787 г. въ Черниговской Верхней Расправѣ; 14 ноября 1788 г. – коллежскій канцеляристъ; 20 марта 1794 г. – уволенъ; съ 1 сентября 1794 по 16 августа 1802 г. – земскій ввозный Черниговскаго повѣта; съ 16 августа 1802 по 25 августа 1803 г. – земскій писар того же повѣта; съ 8 января 1806 по 31 декабря 1812 г. – коморникъ того же повѣта; 31 декабря 1806 г. – коллежскій регистраторъ; съ 23 іюля по 14 ноября 1812 г. – сотенный наачльникъ въ ополченіи; 14 ноября 1812 г. опредѣленъ къ дѣламъ маршала Черниговскаго повѣта; 31 декабря 1813 г. – губернский секретаръ; 14 іюля 1816 г. – къ дѣламъ Черниговскаго Дворянскаго Депутатскаго Собранія; 31 декабря 1817 г. – коллежскій секретаръ; 28 іюня 1818 г. – уволенъ; 1 февраля 1818 г. – земскій подсудокъ Черниговскаго повѣта; 8 ноября 1820 г. – уволенъ; за нимъ съ <i>братомъ Самуиломъ м.41, ж. 39 душъ (1798)</i> ; за нимъ <i>однимъ</i> въ Петрушинѣ 5, хуторъ на Высокой грядѣ Андреевкѣ – 10, Городнянскаго уѣзда въ дер. Чепѣговкѣ 6 муж пола душъ (1824). Ж. Елизивета Васильевна Красовская, дочь премьеръ-маіора.	19
-	АНАСТАСІЯ ИВАНОВНА Родилась около 1771 г.	19
-	УЛЬЯНА ИВАНОВНА Родилась около 1780 г.	19
43.	АНДРЕЙ ИВАНОВИЧЪ Губернский секретарь (1810); † до 1849 г., бездѣтнымъ.	21
44.	ФЕДОРЪ ИВАНОВИЧЪ Отъ 2-го брака; родился 14 ноября 1793 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 24 іюля 1811 г. канцеляристомъ въ Черниговскомъ нижнемъ земскомъ судѣ; 31 декабря 1813 г. – коллежскій регистраторъ; 31 декабря 1816 г. – губернский секретаръ; 6 марта 1818 г. – уволенъ; 21 сентября 1837 г. – в штатѣ Черниговской городской полиціи; 10 февраля 1838 г. – квартальный надзиратель; 7 февраля 1839 г. – уволенъ. 16 февраля 1831 г. вмѣстѣ съ женою купилъ у дочерей умершаго поручика Василія Силича дѣвицы Анны Васильевны и жены артиллерій штабсъ-капитана Софіи Васильевны Вольховской, рожд. Силичь, сем нивъ въ дачахъ подѣ селомъ Петрушиномъ, за 1000 рублей ассигнаціями. Ж. Праксовія Александровна...	21
45.	ГРИГОРІЙ ИВАНОВИЧЪ Отъ 2-го брака; родился 28 сентября 1796 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 23 сентября 1806 г. губерньскимъ регистраторомъ въ Черниговскомъ нижнемъ земскомъ судѣ; 31 декабря 1814 г. – коллежскій регистраторъ; 31 декабря 1818 г. – губерньскій секретаръ; 31 октября 1821 г. – уволенъ; † до 1849 г. Ж. Надежда Ивановна....	21
46.	ЯКОВЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Губерньскій регистраторъ (1811).	23
47.	КОНСТАНТИНЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Канцеляристъ (1820).	23
48.	ИВАНЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Упоминается въ 1811 г.	23
49.	ВАСИЛІЙ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Родился около 1808 г.; съ 14 іюля 1824 г. канцеляристомъ Черниговскаго повѣтоваго суда; 19 декабря 1824 г. – въ губерньское правленіе; тамъ же служилъ и въ 1829 г.	23
50.	ОСИПЪ ФЕДОРОВИЧЪ Казакъ и житель с. Петрушина (1820 г.)	26

51.	СТЕПАНЪ ФЕДОРОВИЧЪ Упоминається въ Петрушинѣ въ 1810 г.	26
-	ПРАСКОВІЯ МОЙСЕЕВНА 22 сѣнтября 1806 г. продала Ивану Степановичу Шихуцкому (№ 21) пляцъ и грунта въ с. Петрушинѣ за 37 руб. За Федоромъ Семененкомъ, жителемъ д. Ръжиковъ (1806).	28
52.	ИВАНЪ ЯКОВЛЕВИЧЪ Родился 14 апрѣля 1784 г. въ Петрушинѣ; воспитывался въ Черниговской семинаріи (1798); въ службѣ съ 27 августа 1800 г. губернскимъ канцеляристомъ въ Черниговской Казенной Палатѣ; 31 декабря 1800 г. – губернской регистраторъ; 10 марта 1803 г. – въ Черниговскомъ повѣтовомъ казначействѣ; 31 декабря 1803 г. – коллежскій регистраторъ; въ декабре 1804 г. вновь переведенъ въ Палату; 31 декабря 1806 г. – губернской секретарь; 16 декабря 1807 г. – уволенъ; † до 1846 г. Ж.Марфа.....	29
53.	МИХАИЛЬ ЯКОВЛЕВИЧЪ Родился 9 ноября 1802 г., въ Петрушинѣ; коллежскій регистраторъ; † до 1834 г. Ж. Ксенія Ивановна ....., жила въ Петрушинѣ (1834).	29
-	АННА ЯКОВЛЕВНА Родилась около 1777 г. За (1798)	29
-	ВАРВАРА ЯКОВЛЕВНА Родилась около 1783 г.	29
-	МАРИНА ЯКОВЛЕВНА Родилась около 1786 г.	29
-	АГРИППИНА ЯКОВЛЕВНА Родилась около 1790 г.	29
-	ЕВДОКІЯ ЯКОВЛЕВНА Родилась 4 марта 1796 г. въ Петрушинѣ.	29
54.	ГРИГОРІЙ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Родился около 1783 г.; учился въ Черниговской семинаріи (1798); губернской секретарь; служить въ Генеральномъ Судѣ (1808).	30
55.	ИВАНЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Родился около 1789 г.; губернской регистраторъ, служить въ Черниговской казенной Палатѣ (1808); губернской секретарь (1840).	30
56.	ЯКОВЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Родился около 1796 г.; учился въ Черниговскомъ народному училищѣ (1808); губернской секретарь (1840). Ж. Ирина Михайловна Страховская.	30
-	АНАСТАСІЯ ВАСИЛЬЕВНА Родилась около 1786 г.	30
-	МАРІЯ ВАСИЛЬЕВНА Родилась около 1792 г.	30
57.	СТЕПАНЪ ПАРФЕНОВИЧЪ Родился около 1784 г.	31
58.	АЛЕКСѢЙ ПАРФЕНОВИЧЪ Родился около 1789 г.	31
-	МАРИНА ПАРФЕНОВНА Родилась около 1791 г.	31
-	ПЕЛАГЕЯ ПАРФЕНОВНА Родилась около 1797 г.	31
59.	ПЕТРЪ МАТВѢЕВИЧЪ Родился около 1784 г.	32
60.	ФЕДОРЪ ФЕДОРОВИЧЪ	33

	Родился около 1793 г.	
61.	ВАСИЛИЙ ФЕДОРОВИЧЪ Родился около 1797 г.; подпрапорщикъ Вятскаго пѣхотнаго полка (1824).	33
-	АНАСТАСІЯ ФЕДОРОВНА Родилась около 1796 г.	33
62.	ИВАНЪ МИХАЙЛОВИЧЪ Родился 24 іюня 1780 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 24 октября 1802 г., изъ унтеръ-офицероу въ Черниговской Казенной Палатѣ губернскимъ регистраторомъ; 31 декабря 1806 г. – коллежскій регистраторъ; 2 іюля 1807 г. – уволенъ; 5 марта 1813 г. – въ Черниговскій повѣтовый земскій судъ; 31 декабря 1815 г. – губернский секретарь; 22 мая 1817 г. – уволенъ. Ж. (с 4 ъевраля 1812 г. въ Буянкахъ) Марія Ивановна Маслаковецъ.	34
63.	КУЗЬМА МИХАЙЛОВИЧЪ Родился около 1787 г.	34
-	ЕВДОКІЯ МИХАЙЛОВНА Родилась около 1782 г.	34
-	МАРІЯ МИХАЙЛОВНА Родилась около 1789 г.	34
-	ИРИНА МИХАЙЛОВНА Родилась около 1791 г.	34
-	ПЕЛАГЕЯ МИХАЙЛОВНА Родилась около 1792 г.	34
	VIII	
64.	СТЕПАНЪ САМУИЛОВИЧЪ Родился въ 1778-1779 гг. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 8 февраля 1812 г. канцеляристомъ въ Черниговской Казенной Палатѣ; 8 марта 1814 г. – къ дѣламъ Малороссийской Черниговской строительной экспедиціи; 31 декабря 1816 г. – коллежскій регистраторъ; 16 марта 1817 г. – уволенъ; служилъ въ 1807 г. пятидесятымъ начальникомъ въ Черниговскомъ подвижномъ земскомъ войскѣ; за что получилъ золотую медаль въ 1808 г. Ж. Варвара.....	41
65.	ИВАНЪ САМУИЛОВИЧЪ Родился около 1783 г.	41
66.	ВАСИЛИЙ САМУИЛОВИЧЪ Родился 1 января 1785 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 8 февраля 1812 г. канцеляристомъ въ Черниговской Казенной Палатѣ; 8 марта 1814 г. – къ дѣламъ Черниговской строительной экспедиціи; 31 декабря 1816 г. – коллежскій регистраторъ; 16 марта 1817 г. – уволенъ; жить въ Петрушинѣ (1835), гдѣ у него было 4 м.п. души и 25 десятинъ земли. Ж.1)Татьяна.....; 2)Марина Емельяновна.....	41
-	МАРІЯ САМУИЛОВНА Родилась 29 января 1781 г. въ Петрушинѣ; жива въ 1848г. За Алексѣемъ Кострицей, губернскимъ секретаремъ, † до 1848 г.	41
-	ЕКАТЕРИНА САМУИЛОВНА За нею въ Петрушинѣ 2 м.п. души. За (съ 14 января 1822 г. въ Черниговѣ) Григоріемъ Ильичемъ Кольчевскимъ, штабсъ-капитаномъ.	41
67.	ГЕОРГІЙ (ГРИГОРІЙ) АНДРЕЕВИЧЪ Родился 23 апреля 1805 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 10 мая 1819 г. канцеляристомъ Черниговскаго уѣзднаго Казначейства; 31 декабря 1822 г. – коллежскій регистраторъ; 7 ноября 1823 г. – въ Департаментъ Черниговскаго Генеральнаго Суда; 31 декабря 1825 г. – губернский секретарь; 4 декабря 1826 г. – къ дѣламъ Черниговской строительной экспедиціи; 31 декабря 1828 г. – губернский секретарь; 10 іюня 1831 г. – въ Черниговское уѣздное Казначейство; 31 іюля 1832 г. – въ Черниговскій уѣздный судъ; тамъ-же служилъ и въ 1834 г.	42
68.	ПЕТРЪ АНДРЕЕВИЧЪ Родился 11 іюня 1811 г. въ Петрушинѣ; въ Черниговской гимназіи (1824); въ службѣ съ 20	42

	<p>октября 1826 г. въ Малороссийскомъ Почтамтѣ; 19 іюля 1830 г. – въ Черниговскій уѣздный судъ; 31 декабря 1830 г. – коллежскій регистраторъ; 27 іюля 1834 г. – въ Департаментѣ Государственнаго Казначейства; 2 марта 1835 г. – помощникъ контролера 14 класса Провіантскаго Департамента; 31 декабря 1833 г. – губернской секретарь; 12 октября 1836 г. – уволенъ; 13 ноября 1836 г. – переведенъ въ Провіантскій Департаментъ безъ жалованья; 17 іюля 1837 г. – помощникъ дистанціоннаго смотрителя по Екатеринославской губерніи; 20 мая 1838 г., кроме того, и.д. дистанціоннаго смотрителя тамъ-же; то-же въ 1839 г. Ж. Александра Павловна Мельникова, дочь титулярнаго совѣтника.</p>	
-	<p>ЕФРОСИНЯ АНДРЕЕВНА Родилась около 1797 г.</p>	42
-	<p>УЛЬЯНА АНДРЕЕВНА Родилась около 1816 г.</p>	42
-	<p>ЕЛИЗАВЕТА АНДРЕЕВНА Родилась около 1818 г. За</p>	42
69.	<p>АНДРЕЙ ФЕДОРОВИЧЪ Родился 17-18 октября 1825 г. въ Петрушинѣ; учился въ уѣздномъ училищѣ, но курса не окончилъ; въ службѣ съ 31 іюля 1842 г. въ Черниговскомъ уѣздномъ Казначействѣ; 20 января 1849 г. – коллежскій регистраторъ; 16 декабря 1849 г. – помощникъ бухгалтера; 29 января 1853 г. – губернской секретарь; 2 ноября 1864 г. – титулярный совѣтникъ; 17 декабря 1865 г. – бухгалтеръ Черниговскаго Губернскаго Казначейства; 30 апреля 1869 г. – коллежскій ассесоръ; надворный совѣтникъ; у него въ Петрушинѣ 3 души и 20 десятинъ земли (1849); родовая тамъ-же 38 десятинъ и въ Черниговѣ купленной 1 десятина земли и деревянной домъ; † 30 ноября 1894 г.; погребенъ на Черниговскомъ городскомъ кладбищѣ. Ж. Прасковія Ивановна Пекурь; у ней купленныхъ въ Петрушинѣ 18 десятинъ земли (1873).</p>	44
70.	<p>ГЕОРГІЙ ФЕДОРОВИЧЪ Родился въ апреле 1828 г. въ Петрушинѣ; учился въ Черниговскомъ уѣздномъ училище, но курса не окончилъ; въ службѣ съ 20 октября 1844 г. въ Черниговскомъ городскомъ магистратѣ; 27 марта 1846 г. – въ Губернское Правленіе; 27 марта 1848 г. – въ Черниговскій уѣздный судъ; 24 іюня 1849 г. – вновь въ Губернское Правленіе; 8 марта 1851 г. – уволенъ; 10 октября 1851 г. – въ Черниговское Уѣздное Казначейство; 29 января 1853 г. – коллежскій регистраторъ; 24 ноября 1855 г. – вновь въ Губернское Правленіе; 8 февраля 1856 г. – губернской секретарь; 1 февраля 1856 же года – и.д. смотрителя Черниговскаго тюремнаго замка; 23 августа 1856 г. – утвержденъ въ должности; 13 сентября 1866 г. – коллежскій секретарь; за нимъ въ Петрушинѣ 3 м., 3 ж. души и 13S десятинъ земли, и купленной въ д. Черньшѣ 25 десятинъ земли (1861). Ж. Ульяна Никифоровна.....</p>	44
-	<p>СОФІЯ ФЕДОРОВНА Родилась 25 ноября 1822 г. въ Петрушинѣ.</p>	44
-	<p>ЕВДОКІЯ ФЕДОРОВНА Родилась 30 іюля 1836 г. въ Петрушинѣ.</p>	44
71.	<p>ПЕТРЪ ГРИГОРЬЕВИЧЪ Родился 4 октября 1837 г. въ Петрушинѣ; † до 1863 г.; бездѣтнымъ.</p>	45
-	<p>НАТАЛІЯ ГРИГОРЬЕВНА Родилась 20 августа 1824 г. въ Петрушинѣ.</p>	45
-	<p>АНАСТАСІЯ ГРИГОРЬЕВНА Родилась 18 апреля 1831 г. въ Петрушинѣ; † до 1852 г.</p>	45
-	<p>ПРАСКОВІЯ ГРИГОРЬЕВНА Родилась 26 октября 1835 г. въ Петрушинѣ.</p>	45
-	<p>АНАСТАСІЯ КОНСТАНТИНОВНА За Федоромъ Васильевичемъ Шихуцкимъ (№ 80).</p>	47
72.	<p>ВАСИЛІЙ ИВАНОВИЧЪ Родился 25 апреля 1810 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 12 мая 1826 г., канцеляристъ въ Черниговскомъ Губернскомъ Правленіи; 31 декабря 1830 г. – коллежскій регистраторъ; 18 мая 1833 г. – уволенъ; 26 февраля 1836 г. – снова принятъ въ Губернское Правленіе; 2 октября 1837 г. – губернской секретарь; 2 октября 1841 г. – коллежскій секретарь; 14 октября 1843 г. – регистраторъ 3 отдѣленія Губернскаго Правленія; 29 ноября 1844 г. – оставленъ писцомъ; тамъ-же служилъ въ 1846 г.; у него въ Петрушинѣ 3 души и 15 десятинъ земли (1846).</p>	52

	Ж. Феодосія Ивановна	
73.	СЕРГЪЙ ИВАНОВИЧЪ Родился 26 сентября 1812 г. въ Петрушинѣ.	52
74.	ГРИГОРІЙ ИВАНОВИЧЪ Родился 25 января 1820 г. въ Петрушинѣ; окончили курсъ Черниговскаго уѣзднаго училища; въ службѣ съ 31 октября 1837 г. канцеляристомъ Черниговскаго уѣзднаго суда; 25 января 1840 г. командированъ въ Черниговское губернское Правленіе для отписки старыхъ дѣлъ; 31 декабря 1841 г. – коллежскій регистраторъ; 19 декабря 1841 г. – и.д. столоначальника; 1 марта 1845 г. – столоначальникъ; 12 августа 1846 г. смѣщенъ на должность помощника столоначальника; 27 сентября 1846 г. – губернской секретарь; 12 апреля 1847 г. – къ дѣламъ Черниговскаго Дворянскаго Депутатскаго Собранія; 30 апреля 1848 г. – казначей Комитета по сооруженію Черниговскаго шоссе; 6 сентября 1889 г. – столоначальникъ Черниговскаго Дворянскаго Депутатскаго Собранія; тамъ-же служилъ в 1877 г.; 25 января 1854 г. – титулярный советникъ; 22 сентября 1875 г. получилъ орден св. Владимира 4-ой степени; за нимъ съ братомъ въ Петрушинѣ деревянной домъ со службами, 4 м.п. души, огородной 4 и пахатной, сѣнокосной и лесной земли 58 десятин (1848); за нимъ въ Петрушинѣ 57С, Роиской слободѣ 13, при дер. Чепѣговкѣ 11 и купленной въ Черниговскомъ уѣздѣ 13 десятин земли (1860). Ж. Анна Максимовна Товстолѣсъ, родилась 26 февраля 1826 г., дочь титулярнаго совѣтника.	62
75.	ИВАНЪ ИВАНОВИЧЪ Родился 19 октября 1820 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 7 декабря 1839 г. канцеляристомъ Черниговскаго Губернскаго Правленія; 30 сентября 1840 г. – въ уѣздное казначейство; 21 мая 1842 г. – помощникъ бухгалтера; 17 июля 1845 г. – бухгалтеръ по счетоводству государственныхъ имуществъ; коллежскій секретарь (1852).	62
-	ПРАСКОВІЯ ИВАНОВНА Родилась 22 октября 1825 г. въ Петрушинѣ.	62
ІХ		
76.	АЛЕКСѢЙ СТЕПАНОВИЧЪ Родился 14 февраля 1817 г. въ Петрушинѣ; въ Черниговской гимназіи (1834); въ службѣ съ 26 октября 1834 г. канцеляристомъ Черниговскаго Губернскаго Правленія; 31 декабря 1838 г. – коллежскій регистраторъ; 4 апреля 1841 г. – регистраторъ 4-го отдѣленія.	64
77.	ИВАНЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Отъ 1-го брака; родился 23 іюля 1810 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 16 октября 1824 г. къ дѣламъ Черниговскаго уѣзднаго суда; 13 декабря 1824 г. – канцеляристъ; 1 августа 1828 г. – въ Черниговское уѣздное Казначейство; 31 декабря 1828 г. – коллежскій регистраторъ; 31 декабря 1831 г. – губернской секретарь; 22 сентября 1834 г. – журналистъ Сосницкаго Казначейства; 31 декабря 1834 г. – коллежскій секретарь; 26 іюня 1837 г. – бухгалтеръ; 2 сентября 1846 г. – Суражскій уѣздный казначей; тамъ-же служилъ и въ 1846 г; коллежскій ассесоръ (1852). Ж. Ульяна Львовна ....., у ней радovýchъ въ Сосницѣ м.п. 2 души, и тамъ же купленной деревянной домъ съ огородомъ (1846).	66
78.	ВАСИЛІЙ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Отъ 2-го брака; родился 14 августа 1817 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 30 декабря 1833 г. канцеляристомъ Черниговскаго уѣзднаго суда; 9 апреля 1836 г. – въ Черниговскую Казенную Палату; 31 декабря 1838 г. – коллежскій регистраторъ; 31 января 1841 г. – помощникъ контролера 5 стола контрольнаго отдѣленія; коллежскій секретарь (1851); въ 1842 г. - бездѣтень. Ж. 1) Олимпиада Васильевна (<i>Шкуржана</i>) 2) Марья[...]	66
79.	СТЕПАНЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Отъ 2-го брака; родился 26 декабря 1820 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 17 мая 1837 г. канцеляристомъ Черниговскаго уѣзднаго казначейства; 23 января 1840 г. – въ Черниговскую Палату Государственныхъ Имуществъ; 26 мая 1841 г. – журналистъ Черниговскаго уѣзднаго Казначейства; титулярный совѣтникъ. Ж. Меланія Севастьяновна Радченко.	66
80.	ФЕДОРЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Отъ 2-го брака; родился 11 августа 1823 г. въ Петрушинѣ; въ службѣ съ 29 іюля 1840 г. канцеляристомъ Черниговскаго уѣзднаго Казначейства № 23 мая 1841 г. – въ Черниговскую Казенную Палату; губернской секретарь; † до 1867 г. Ж. Анастасія Константиновна Шихуцкая, дочь № 47.	66
81.	ПАВЕЛЬ ВАСИЛЬЕВИЧЪ	66

	Отъ 2-го брака; родился 15 мая 1838 г. въ с. Петрушинѣ; служилъ въ Черниговскомъ Казначействѣ; а затѣмъ въ Козелецкомъ. Ж. Марія Михайловна Карпинская.	
-	ЕЛЕНА ВАСИЛЬЕВНА Отъ 1-го брака; родилась 15 іюля 1812 г. въ Петрушинѣ.	66
-	МАРІЯ ВАСИЛЬЕВНА Отъ 2-го брака; родилась 1 апреля 1826 г. въ Петрушинѣ. За Василіемъ Осиповичемъ Стодолинскимъ, служившимъ въ Черниговскомъ уѣздномъ судѣ.	66
82.	НИКОЛАЙ ПЕТРОВИЧЪ Родился 3 ноября 1840 г. въ Екатеринославі; присяжной повѣренній въ Черниговѣ. Ж. Юлія Павловна Карпинская.	68
83.	ЕВГЕНІЙ ПЕТРОВИЧЪ Родился 21 января 1842 г. въ Петрушинѣ; коллежскій регистраторъ (1879). Ж. (съ 21 апреля 1865 г. въ Петрушинѣ) Анастасія Самойловна Говенкова, дочь казеннаго крестьянина.	68
84.	ИВАНЪ АНДРЕЕВИЧЪ старшій Родился 8 апреля 1851 г.; † до 1873 г.	69
85.	ПАНФИЛЬ АНДРЕЕВИЧЪ Родился 16 февраля 1853 г. въ Черниговѣ; коллежскій регистраторъ (1893). Ж. Ольга Николаевна	69
86.	ИВАНЪ АНДРЕЕВИЧЪ младшій Родился 5 января 1855 г. въ Черниговѣ; надворный совѣтникъ (1899). Ж. (съ 30 января 1881 г. въ Черниговской Вознесенской церкви) Василиса Ефимовна Ганжа, дочь губернскаго секретаря.	69
87.	ВАСИЛІЙ АНДРЕЕВИЧЪ Родился 18 февраля 1858 г. въ Черниговѣ; † въ Харьковѣ въ 1909 г. Капитанъ Обоянскаго(?) полка.	69
88.	ФЛЕГОНТЪ АНДРЕЕВИЧЪ Родился 18 апреля 1864 г. въ Черниговѣ; секретарь и гласной Черниговской Городской Думы. Ж. Анна Владимірова, Юрьева уроженная, Новопыковского(?) уѣзда Екатеринославской губерніи, д. Дрюковка.	69
89.	ТИМОФЕЙ АНДРЕЕВИЧЪ Родился 3 мая 1869 г. въ Черниговѣ.	69
90.	НИКОЛАЙ ГЕОРГІЕВИЧЪ Родился 8 января 1850 г. въ д. Чернышѣ.	70
91.	ВАСИЛІЙ ГЕОРГІЕВИЧЪ Родился 27 декабря 1855 г. въ Чернышѣ.	70
-	ОЛЬГА ГЕОРГІЕВНА Родилась 17 іюля 1852 г.	70
-	НАДЕЖДА ГЕОРГІЕВНА Родилась 6 января 1854 г.	70
-	ЛЮБОВЬ ГЕОРГІЕВНА Родилась 1 мая 1862 г.	70
92.	ИВАНЪ ВАСИЛЬЕВИЧЪ Родился 2 сентября 1834 г. въ Петрушинѣ.	72
93.	ДМИТРІЙ ГРИГОРЬЕВИЧЪ Родился 25 октября 1852 г. въ Петрушинѣ; въ Черниговскомъ Дворянскомъ Депутатскомъ Собраніи (1877).	74
94.	СТЕПАНЪ ГРИГОРЬЕВИЧЪ Родился 3 января 1859 г. въ Петрушинѣ; въ Черниговской гимназіи (1877).	74
-	АЛЕКСАНДРА ГРИГОРЬЕВНА Родилась 10 апреля 1849 г. въ Петрушинѣ.	74

	За(1877)	
-	ЕВДОКІЯ ГРИГОРЬЕВНА Родилась 1 марта 1856 г. въ Петрушинѣ.	74
-	НАДЕЖДА ГРИГОРЬЕВНА Родилась 16 октября 1861 г. въ Петрушинѣ.	74
-	ФЕОДОСИЯ ГРИГОРЬЕВНА Родилась 29 мая 1865 г. въ Петрушинѣ.	74
	X	
-	ЕЛЕНА АЛЕКСЬЕВНА Родилась въ 1841 г.	76
95.	АРКАДІЙ ИВАНОВИЧЬ Родился 18 апреля 1837 г. въ Сосницѣ; главный бухгалтеръ Люблинскаго Казначейства (1869); начальникъ отдѣленія Радомской Казенной Палаты (1872); коллежскій ассесоръ (1872); статскій совѣтникъ (1887). Ж. Михалина Степановна ....., католичка.	77
96.	ГЕОРГІЙ ИВАНОВИЧЬ Родился 7 января 1843 г. съ Суражѣ.	77
97.	ЗАХАРІЙ ИВАНОВИЧЬ Родился 5 сентября 1844 г. въ Суражѣ.	77
-	ТАТЬЯНА ИВАНОВНА Родилась 21 февраля 1846 г. въ Суражѣ.	77
-	БАРБАРА ИВАНОВНА Дѣвица въ 1890 г.	77
98.	МИТРОФАНЪ ВАСИЛЬЕВИЧЬ Родился 19 октября 1842 г. въ Черниговѣ; служилъ въ Управленіи государственныхъ имуществъ въ Черниговѣ. Ж. Марія Карловна	78
99.	ВАСИЛІЙ ВАСИЛЬЕВИЧЬ Родился 27 января 1845 г. въ Черниговѣ; живеть въ Воронежской губерніи (1916).	78
100.	ВЛАДИМІРЬ СТЕПАНОВИЧЬ † холостымъ.	79
101.	ВАСИЛІЙ СТЕПАНОВИЧЬ † холостымъ.	79
-	ПЕЛАГЕЯ СТЕПАНОВНА За евлампіемъ Семеновичемъ Головачевскимъ.	79
-	МАРІЯ СТЕПАНОВНА За Митрофаномъ Денисовичемъ Мокіевскимъ-Зубкомъ.	79
102.	ПАВЕЛЬ ФЕДОРОВИЧЬ Родился 7 января 1858 г. въ Буянкахъ, Городнянскаго уѣзда. Ж. Марфа Николаевна Миткевичъ.	80
-	АННА ФЕДОРОВНА За: 1) Владиміромъ Александровичъ Энгель, землемѣромъ; 2) Иваномъ Павловичемъ Музалевскимъ, живущимъ въ дер. Рашковой слободѣ, Городнянскаго уѣзда (1916).	80
103.	МИХАИЛЬ ПАВЛОВИЧЬ Живеть въ Петрушинѣ. Ж.	81
-	ЕКАТЕРИНА ПАВЛОВНА Дѣвица (1916).	81
-	ТАТЬЯНА ПАВЛОВНА За N ....., Герасимовымъ	81

-	АННА ПАВЛОВНА За ..... Лагутинымъ, старшимъ телеграфистомъ въ Черниговѣ.	81
104.	АНДРЕЙ ЕВГЕНІЕВИЧЪ Родился 28 сентября 1869 г. въ Петрушинѣ; служить въ Черниговскомъ Губернскомъ Правленіи (1916).	83
105.	ПЕТРЪ ЕВГЕНІЕВИЧЪ Родился 5 марта 1880 г. въ Петрушинѣ.	83
106.	ИВАНЪ ЕВГЕНІЕВИЧЪ Родился 18 іюля 1885 г. въ Петрушинѣ.	83
-	ТАТЬЯНА ЕВГЕНІЕВНА Родилась 3 января 1864 г. въ Петрушинѣ; узаконена Именнымъ указомъ Сенату от 15 января 1878 г.; дѣвица.	83
-	ОЛИМПАДА ЕВГЕНІЕВНА Родилась 21 іюля 1867 г. въ Петрушинѣ.	83
-	..... ЕВГЕНІЕВНА	83
-	НАДЕЖДА ЕВГЕНІЕВНА Родилась 16 мая 1874 г. въ Петрушинѣ.	83
-	АЛЕКСАНДРА ЕВГЕНІЕВНА Родилась 30 октября 1882 г. въ Петрушинѣ.	83
107.	ПЕТРЪ ПАМФИЛОВИЧЪ Родился 4 сентября 1893 г. въ с. Слабинѣ.	85
-	ПРАСКОВІЯ ПАМФИЛОВНА Родилась 2 августа 1890 г. въ с. Слабинѣ.	85
108.	АНАТОЛІЙ ИВАНОВИЧЪ Родилась 1 октября 1884 г. въ Черниговѣ. Ж. Неонила Хрисанфовна Мамонтова (Короча Кур. г.) (?)	86
109.	ВИТАЛІЙ ИВАНОВИЧЪ Родился 24 марта 1886 г. въ Черниговѣ.	86
110.	ВЛАДИМІРЪ ИВАНОВИЧЪ Родился 31 іюля 1887 г. въ Черниговѣ; докторъ медицины Галле Виртембергскаго Университета. Ж. Марія. [Сын] СВЯТОГОРЪ ВЛАДИМІРОВИЧЪ, родился	86
111.	ИВАНЪ ИВАНОВИЧЪ Родился 23 марта 1889 г. въ Черниговѣ. Жена Марія Дмитриевна умерла 1917 г. [Дочь] ТАМАРА ИВАНОВНА, родилась 1916 г.	86
-	РАИСА ИВАНОВНА Родилась 5 декабря 1881 г. въ Черниговѣ.	86
-	ОЛЬГА ФЛЕГОНТОВНА Родилась 11 іюля 1891 г.; въ замуж. За Александромъ(?) Антоновичемъ Севрукомъ (Харьков). Сын .....(?), 1911 г.р.	88
XI		
112.	ЛЕОНИДЪ АРКАДІЕВИЧЪ Родился 14 декабря 1869 г. въ Радоми(?)	95
113.	ИЛІЯ МИТРОФАНОВИЧЪ Служилъ въ Черниговской Казенной Палатѣ. Ж. ....; въ разводѣ	98
-	АЛЕКСАНДРА МИТРОФАНОВНА За	98

-	ЕЛЕНА МИТРОФАНОВНА За.....	98
114.	ВАСИЛІЙ ПАВЛОВИЧЪ Родился 1 января 1892 г. въ с. Буянкахъ; воспитывался въ Черниговскомъ Реальномъ Училищѣ; † убитъ 9 декабря 1914 г. на бѣзурѣ; по смерти произведенъ въ прапорщики. Ж. Серафима Антоновна Храпачева Дочь АНТОНИНА	102
115.	ПЕТРЪ ПАВЛОВИЧЪ Родился 24 августа 1894 г. въ с. Буянкахъ. Убитъ 17 марта 1917 г. въ Карпатахъ.	102
116.	МИХАИЛЬ ПАВЛОВИЧЪ Родился 1 ноября 1901 г. въ с. Буянкахъ; воспитанникъ Черниговскаго Реального Училища (1916).	102
117.	АНДРЕЙ ПАВЛОВИЧЪ Родился 18 мая 1904 г. въ с. Буянкахъ; воспитанникъ Черниговскаго Реального Училища (1916).	102
-	ДОМНИКІЯ ПАВЛОВНА Родилась 7 января 1883 г. въ с. Буянкахъ. За Григоріємъ Николаевичемъ Ивановымъ.	102
-	МАРІЯ ПАВЛОВНА Родилась 3 ноября 1884 г. въ с. Буянкахъ.	102
-	АННА ПАВЛОВНА Родилась 24 ноября 1886 г. въ с. Буянкахъ.	102
-	ЕКАТЕРИНА ПАВЛОВНА Родилась 18 ноября 1896 г. въ с. Буянкахъ.	102
-	АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВНА Родилась 13 марта 1899 г. въ с. Буянкахъ.	102
118	СВЯТОГОРЪ ВЛАДИМИРОВИЧЪ Родился....	110
-	ТАМАРА ИВАНОВНА Родилась 1916 г.	111
	XII	
-	Дочь АНТОНИНА	114

Петро Пиріг, Олександр Любич

ПОТРЕБИ ДВОРЯН ЧЕРНІГВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. ТА ЇХ ЗАДОВОЛЕННЯ

Соціально-економічне та правове становище російського підданого на початку ХІХ ст. визначалося в першу чергу станом належності. Де починалася свобода дворянина, там закінчувалася свобода кріпака. Першоосновою виникнення подібного становища було право монарха жалувати дворянам землі з селянами. Звідси впливає належність селян дворянам на праві приватної власності. Виходячи з останньої, у поміщика з'являється право розпоряджатися долею кріпака на свій розсуд (з 1762 р. по 1843 р.), а саме: переводити з одного села в інше, з польових робіт на дворові; продавати кріпаків у роздріб (до 1801 р.) або родинами; накладати на них повинності та оброки; встановлювати не більше трьох робочих панських днів на тиждень (відповідно до указу 1797 р.); передавати свою владу над кріпаками

за договором оренди або особисто на певний строк, у тимчасове користування будь-якому контрагенту, окрім осіб, яким закон забороняв володіння кріпаками; право зіслання кріпаків на поселення у Сибір без повернення (з 1760 р.), на каторгу на необмежений термін з правом повернення (з 1765 р. по 1807 р.); вирішувати шлюбно-сімейний стан кріпака; судити кріпаків у всіх справах, окрім кримінальних; розпоряджатися їх рухомим майном; відпускати кріпаків із землею (з 1801 р.); відпускати їх на волю за встановлений поміщиками викуп (відповідно до указу 1803 р. про вільних хлібопашців) тощо. Щодо майнових справ, то повне і необмежене право власності мали тільки дворяни. Його складовими були виняткове право володіти землею та закріпаченими селянами; право на придбання будинків у містах. Що ж до цивільних прав, то дворянам, міщанам і навіть селянам надавалося право відкривати підприємства, наймати працівників, займатися торгівлею. Монопольним було право дворян на торгівлю хлібом. Але все могло бути змінено в Російській імперії волею однієї людини - імператора.

Початок XIX ст. більшість дворян Росії зустріла у стані невпевненості в майбутньому, через те, що на царський престол сховався новий імператор Олександр I, якого вважали прибічником кардинальних реформ у житті імперії. Більшість же дворян Чернігівщини вбачало в цьому можливість направити зміни в необхідному їм напрямку. У зв'язку із цим у 1801 р. дворянство Малоросійської губернії уклало колективне прохання, відоме під назвою «Записка господам депутатам от дворян Малороссийской губернии, для принесения его Императорскому Величеству Александру Павловичу всеподданнейшей благодарности за все милостивейшее возстановление и утверждение Дворянской грамоты во всей ея силе, и о нуждах, от всех поветов изъясненных и в общем собрании ко уважению принятых» [1. С. 193 С. 310].

У червні-липні 1801 р. у Чернігові відбулися вибори губернського маршала дворянства, яким став М.М. Стороженко. Присутнім там повітовим маршалам та виконуючим їх обов'язки малоросійський цивільний губернатор І.В. Френсдорф через керівника зібрання, «отправляющего должность» губернського маршала І.О. Рославця, запропонував, згідно із сенатським указом від 28 травня 1801 року, обрати двох депутатів від дворянства губернії для привітання Олександра I під час коронації, які не пізніше 1 вересня мали приїхати до Москви [2]. 2 липня одногосно було обрано дійсного таємного радника і кавалера В.П. Кочубея та таємного радника і кавалера О.К. Розумовського, про що і повідомили губернатора [3]. Оскільки В.П. Кочубей та О.К. Розумовський відмовилися від депутатства, маршали, які ще раз зібралися в Чернігові у серпні 1801 р., остаточно визначилися з представниками від губернії. У Москву відправилися В.І. Чорниш, Г.Я. Почека та М.М. Щербак [4]. Якщо з приводу обрання депутатів, судячи з документів, висловилися всі повітові зібрання, то положення про потреби на деяких із них були обійдені увагою, оскільки виявлено лише 18 із 20 можливих заяв на цю тему. Ряд повітів обмежилися стислим переліком проблем, які, зокрема, козелецьке дворянство вмістило в одному, конотопське, чернігівське, ніжинське, стародубське - у трьох пунктах.

Порівняно з другою половиною XVIII ст. дворянські вимоги багато в чому змінилися. Вони не торкалися питань автономії Малоросії, безмитного імпорту солі, експорту худоби та продуктів, створення шляхетського банку, права на подорожі, освіту й службу за кордоном, оскільки вони або відпали у результаті суспільно-політичних і геополітичних перетворень, або були вже вирішені. Водночас зі змінами статусу Чернігівщини, із соціальними, адміністративними реформами в краї, що інколи вступали у суперечності між собою та із місцевими традиціями, з'явилися зовсім нові проблеми або інше ставлення до вже існуючих на початок XIX ст.

У разі продовження політики Герольдмейстерської контори, започаткованої в кінці XVIII ст., для багатьох українських шляхетських родин могла настати катастрофа. Мається на увазі, що ті, хто вступив до імперської цивільної

адміністрації, мали право на дворянство, якщо їхня позиція у «Табели о рангах» була достатньо високою. Проте для тих, хто ніколи не працював у будь-якому імперському уряді, шлях у дворянство був практично перекритий. Такі особи могли бути оподаткованими, їхнім дітям заборонялося вступати до кадетських училищ, з яких здійснювали набір в армію, і вони відлучалися від багатьох військових та адміністративних посад. Український урядовець вищого рангу міг дуже легко втратити свої права на дворянство, тоді як осіб вищого рангу, котрі перейшли в імперську адміністрацію у часи скасування українських інституцій, з готовністю визнавали дворянами. Діяльність Герольдмейстерської контори викликала обурення і незадоволення серед шляхти Чернігівщини. Вона порушувала двадцятирічну місцеву практику, що визнавала українську службу незаперечним свідченням дворянства. Нова шляхта розпочала боротьбу за повне визнання українських рангів. Її очолила невелика група шляхтичів, які називали себе «патріотами» [5. С. 13]. Ці «патріоти» почали збирати грамоти польських королів, усі угоди царів і гетьманів, царські укази та привілеї на землю, укази гетьманів і документи Колегії іноземних справ і Сенату. На підставі цього матеріалу на захист своїх прав на благородство вони підготували різноманітні петиції, полемічні праці, обґрунтування і меморандуми. Напівзабуту історію підтверджували тепер історичними документами. Генеральний суддя відновленої української судової системи Роман Маркович написав «Замечания о правах малороссийского дворянства» [6. С. 13]. Він твердив, що українські ранги завжди визнавалися російською владою, і на доказ цього цитував такі документи: «Статті 1728 р.» (вибори гетьмана Данила Апостола), зауваження Іноземної колегії від 1735 р. про визначення російських еквівалентів українським рангам і - найважливіше - про імперські ранги, що надавалися тим, хто 1782 р. перейшов із скасованих українських інституцій у нову імперську адміністрацію. Практично тоді ж написав свою працю ерудований полеміст Тимофій Калинський [7. С. 14]. Його твір був названий «Мнение о малороссийских чинах и о их преимуществе, а равно и о разборе их доказательств о дворянстве по службе и чинам их для внесения в Родословную дворянскую книгу и в какую именно оной часть» [8. С. 33]. Калинський стверджував що українська старшина ще наприкінці XVI ст. була визнана як шляхта. Саме як шляхта вона мала більші права, ніж російське дворянство, оскільки не лише старшина, але цілий козацький стан - це «лицарський орден з шляхетським статусом» і, отже, повністю відповідав російському дворянству. Калинський прирівнював українських сотників (досить низький ранг) до російських воевод, а генеральну старшину - до думних бояр. Гетьмана, на думку полеміста, не можна було прирівнювати до генерал-фельдмаршала (цей ранг мав Розумовський) - він був фактичним сувереном. Обидві праці були обговорені на зібранні чернігівського дворянства 1805 р., внаслідок чого до імперської влади була надіслана петиція, за якою слідом надіслали принаймні ще дві. Всі вони потрапили під сукно в канцелярії генерал-губернатора князя Куракіна і тільки в 1809 р. були передані в Раду міністрів [9. С. 30].

Наприкінці 1809 р. дискусія завершилася, і чернігівська шляхта представила свою петицію, яку місцева і центральна влада розглянули разом з петиціями із Полтавської губернії. Рада міністрів постановила, що «въ признаній малороссийскаго дворянства и въ перейменованій чиновников руководствоваться теми правилами, которые наблюдаемы были покойным генераль-фельдмаршаломъ графомъ Румянцевымъ-Задунайскимъ» [10. С.38]. Війни з Наполеоном однак перешкодили втіленню в життя цих постанов, і згодом українська шляхта була змушена знову подавати петиції до центральної влади. У 1819 р., і ще раз - у 1827 р. ці петиції енергійно підтримав генерал-губернатор князь Репнін [11. С.40]. Хоча Рада міністрів не ставилася до них вороже, петиції, як правило, блокувалися або ховалися в шухляди. Причина сенатської опозиції полягала в тому, що Сенат виступав за бюрократичний ранг (чин) і противився тільки спадковій становій знаті. Прискіпливо вивчаючи кожний імперський указ про українські ранги, Сенат

намагався довести, що лише вищі ранги мали право на спадкове дворянство, а нижчі - на персональне [12. С.80]. Нарешті, питання було розглянуте імперською радою і впорядковане указом 1835 р. Усі українські військові та цивільні чини, за винятком нижчих - бунчужних товаришів і возних, визнавалися як такі, що автоматично поширюють дворянство на їх власників та їхніх нащадків [13. С.154]. Нашадків з нижчих рангів, таким чином, не можна було вважати за дворян, але вони могли ними стати - і навіть спадковими, досягнувши відповідного місця у «Табели о рангах». Сенат не бажав узагалі позбутися неросійських дворян - просто прагнув, щоб вони вступали в дворянство шляхом відповідного просування по імперській службі, а не завдяки визначним предкам. Це рішення остаточно розв'язало для шляхти останнє питання, яке все ще залишалося відкритим від часів скасування української автономії. Найкращим свідченням є те, що визнання всіх українських чинів 1835 р. не спричинило збільшення кількості дворян у Полтавській і Чернігівській губерніях; фактично, вона продовжувала зменшуватися [14. С. 164].

Оскільки дворяни не підлягали оподаткуванню, то їх не включали до перепису населення. Отже, статистика щодо дворян, як правило, ґрунтується на губернаторських донесеннях і топографічних описах. Перші з них, що докладно подають кількість дворян у Малоросії, були проведені наприкінці 1790-х рр. На підставі топографічних описів і донесень губернаторів, В.М. Кабузан і С.М. Троїцький дійшли висновку, що 1800 р. на теренах колишньої Гетьманщини було 18 599 дворян чоловічої статі [15. С.167]. З двох інших джерел відомо, що 22 702 особи (як чоловіки, так і жінки), які за переписом 1782 р. подавалися як такі, що сплачують податки, пізніше - у 1780-х рр.- були допущені у дворянство. Претензії 10 105 осіб евентуально відкинули. Решту 12 597 осіб визнали, за винятком тих 2 616, що не потрапили до податкових реєстрів. Невідомо, однак, чи їх врахували у джерелах, використаних Кабузаном і Троїцьким. Отже, оцінки становлять 23 - 25 тис. дворян-чоловіків у 1780-і рр.: сюди входять 18 599 осіб, що їх подають топографічні описи, додано також 5052 чоловік (половину з 10 105, виключених з дворянства на початку 1790-х рр.). Загалом це становить 23 651 чоловік. Якщо 1308 осіб (половина з 2616), визнаних дворянами, але включених у чернігівський податковий реєстр, були враховані у топографічних описах, то цифра 23 651 приблизно відповідає дійсності. Якщо ж вони не були включені у топографічні описи, то цифру слід збільшити (ще на 1308) до 24 959 осіб. Наказом від 20 березня 1835 року було перераховано чини, які давали право на дворянство спадкове або дійсне і постановили: тих, хто на перше січня 1839 р. не надасть доказів на дворянство спадкове і не матиме дворянства особистого, перевести до козачого стану, не позбавляючи права доказати своє право на дворянство у майбутньому. Чини від генерального обозного до полкового писаря давали право на спадкове дворянство автоматично. Дворянських родів, визнаних депутатськими зборами за 1838 рік, нараховувалося 4 604. В цьому ж році в Чернігівській губернії користувалося правом дворянства 6 478 сімей. В них було осіб: чоловічої статі - 12 618; жіночої статі - 11 605; всього - 24 223. Сімей, які не мали селян-кріпаків, - 2 738. Сімей, які мали менше 5 ревізьких душ, - 1 278. Сімей, які мали не менше 100 ревізьких душ, - 2 462 [16. С. 8].

У 1801 р. дворянство вже обґрунтовувало з економічної точки зору постій російських військ, особливо кінних, і квартирування офіцерів у населених пунктах Чернігівщини. Одним з важливих було питання про вільний обмін і продаж земель, що перебували у власності козацтва, викладене у положеннях від Козелецького та Новгород-Сіверського повітів. Це питання було вирішене завдяки клопотанню малоросійського генерал-губернатора О.Б. Куракіна, пропозиції якого були покладені в основу сенатського указу від 28 червня 1803 року, що визнавав право козаків на володіння, набування і відчуження землі [17. С.83]. Одночасно хорольське дворянство клопотало, щоб козаки та різночинці, які пройшли нобілітацію, були виключені з окладу і в подальшому несли лише ті повинності, що властиві дворянству. Імовірно, таку позицію можна трактувати як прагнення збільшити

кількість членів корпорації, на яких розподілятимуться дворянські обов'язки та слід розцінювати як прагнення заявити про права тих співвітчизників, котрі не могли в даному разі брати участь в укладенні петиції імператору, і таким чином встановити справедливість і законність. У низці «положений» порушувалося питання про зменшення податкового тягара не тільки для свого, а й для інших станів. Конопольське дворянство в одному із двох пунктів, враховуючи збитки, яких завдала господарству сарана, просило «о не взыскании с крестьян и другого звания людей здешнего повета и других, в коих подобное же убыток последовал, податей» [18]. На бідність селян і неможливість самостійно сплачувати податки звертали увагу поміщики й у Хорольському повіті [19]. Наскільки складною була ця проблема, а також питання про дворянську та селянську заборгованість перед державою, свідчать неодноразові звернення малоросійських генерал-губернаторів до уряду з проханням послабити податковий тягар та з пропозиціями, які досить ґрунтовно викладені, зокрема, в «Записке о податях по Малороссийским губерниям» М.Г. Рєпніна 1831 р. [20. С.151].

Враховуючи специфіку землекористування на Чернігівщині, яка полягала у черезпосмужному розташуванні дворянських, козацьких, селянських земель, що призводило до частих конфліктів і скарг до суду. Не дивно, що в «Положеннях» зустрічаються пропозиції провести в Малоросії генеральне межування за прикладом інших губерній і створити для цього особливу межову інструкцію [21]. У подальшому цим опікувався О.Б. Куракін [22. С.42]. Уже в 1801 р. був виданий закон про генеральне розмежування Малоросії, яке мало бути здійснене поряд із складанням планів міст. Але в 1803 р. знадобилися доповнення до цього закону, а в 1804 р. був виданий закон «Про складання нової інструкції», загальні правила розмежування земель за наказом 19 вересня 1765 року не підійшли для форм землеволодіння, які історично склалися в Малоросії, й для неї довелося складати нові накази. Інструкція, видана в 1804 р., багато разів перероблялася. У 1838 р. місцеві дворяни, великі землевласники надіслали клопотання центральному уряду про швидке розмежування Малоросії з метою зменшення або знищення міжполосся. Загальне бездокументальне володіння лісами, болотними сіножатями та берегами річок також потребувало зміни існуючих інструкцій. Ускладнювало ситуацію і те, що великі маєтки в Малоросії було створено шляхом придбання невеликих ділянок і концентрації землі в одних руках. Розробка доцільності операцій з межування провадилася з 1803 р. по 1858 р., а в Чернігівській губернії продовжувалася до 1891 р. Відсутність точних геодезичних вимірів у Малоросії було однією з причин, що змусили відкладати межування.

На жаль, відсутні спеціальні дослідження про земельні володіння української шляхти. З деяких розвідок можна почерпнути лише приблизні дані щодо цього. Так, у праці В.М. Кабузана і С.М. Троїцького подається оціночна кількість кріпаків на одного шляхтича на певній території (Див.: Изменения в численности... - С. 153.). Для Лівобережної України (Гетьманщина і Слобожанщина) пропорція 1782 р. становила 43,32 кріпака на 1,20 шляхтича, а 1796 р.- 42,68 кріпаків на 1,33 шляхтичів. Тобто на одного шляхтича припадало 34,66 кріпака у 1782 р. і 32,01 в 1796 р. Для порівняння, у центральних районах Росії у 1782 р. на 0,70 дворян припадало 66,07 кріпака, а 1796 р.- на 0,63 дворян - 66,64 кріпака. Тобто 1782 р. по 103,39 кріпака на одного дворянина і 1796 р.- 105,77 кріпаків на одного дворянина. Отже, в цілому кількість кріпаків, котрими володіла шляхта Чернігівщини, становила одну третю частину від кількості кріпаків, якими володіли дворяни центральних регіонів Росії. За схемою Кабузана і Троїцького, очевидно, що в Чернігівській губернії було більше дворян і менше кріпаків, ніж у будь-якому іншому регіоні імперії. Звичайно, кількість кріпаків на одного дворянина - це дуже відносний показник заможності. Але статистичні дані доповнюються інформаціями сучасників. Йосип Гермайзе подає опис зубожіння дрібної шляхти і те, як вона через руйнацію маноріального господарства змушена була найматися на державну службу. (Див. його передмову в кн.: 20 -40-і роки в

українській літературі. В 2 т. / Під ред. О. Дорошкевича.- К., 1922-1924.- Т. 2.- С. XI - XII.). В. Голобуцький підтвердив, що українська шляхта Лівобережжя в основному володіла малими або середніми маєтками, зокрема, у порівнянні з магнатами Правобережжя. (Див.: Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР.- К., 1970.- С. 170.)

Найболючіші соціально-економічні проблеми перейшли у спадок із XVIII ст. Із тих питань, що не знайшли відображення в загальній «Записці», слід відзначити прохання (від шести повітів) повернути збіглих селян, які оселилися у Новоросійській губернії, на Слобожанщині та на Дону, заборонити приймати втікачів і вжити заходів для того, щоб на майбутнє втечі були неможливі [23]. Крім організованого владою переселення українських козаків на Кубань, наприкінці XVIII і впродовж усієї першої половини XIX ст. відбувалася стихійна міграція з України на нещодавно освоєні прикубанські землі. Ці переселення відбувалися в таких формах: поодинокі, родинами, середніми і великими (по кількості осіб) партіями - з відома місцевої влади, а також у формі стихійних чи організованих втеч. Щорічний наплив утікачів на Кубань доходив до декількох тисяч душ [24. С.117]. Лише за 1793 р. з одного Катеринославського повіту в Чорноморію втекло 65 чоловіків і 55 жінок [25]. Канцелярія Чорноморського війська склала в листопаді 1800 р. відомість про зарахування в козаки 1264 особи поміщицьких і державних селян [26]. Крім втікачів, на Кубань стихійно чи з дозволу влади переселялися окремі особи, родини і різні групи [27]. Так, у 1802 р. виявили бажання переселитися до Катеринодара 57 осіб чоловічої і 56 жіночої статей селян Конопотського повіту; окрім того, було зараховано до Чорноморського війська 150 осіб чоловічої і 134 жіночої статей мешканців села Спаського і села Лебедина Чернігівської губернії [28. С. 39].

Вочевидь, що для поміщиків актуальність проблеми була зв'язана насамперед із необхідністю сплачувати за втікачів податки та з втратою робочих рук. Цілком слушно зазначає академік Л.В. Мілов, що при дослідженні суспільства з яскраво вираженим екстенсивним землеробством, яке потребує постійного розширення ріллі, де дефіцит робочих рук був сталим протягом століть, ракурс оцінок ставлення поміщиків до залежних селян повинен змінитися. Оскільки «в умовах, когда общество постоянно получало лишь минимум совокупного прибавочного продукта, оно объективно стремилось к максимальному использованию и земли, и рабочих рук. И суровые рычаги принуждения для той эпохи - объективная необходимость» [29. С.432]. Важливим, враховуючи індекс згадування у повітових положеннях (11 із 15 розглянутих), було прохання збереження традиційних прав винокуріння та продажу спиртних напоїв. Це питання певною мірою висвітлене в науковій літературі, де зверталася увага на його важливість для дворянського господарства [30. С.150]. Неможливість протягом досить тривалого часу експортувати зерно і водночас необхідність підвищувати прибутковість господарств підштовхували поміщиків до заняття гуральництвом, яке і стало для Чернігівщини специфічним способом нагромадження капіталів. Вирішення цього важливого питання залежало від політики уряду щодо нього, і на початку XIX ст. воно було актуалізовано введенням «питейных откупов», від чого особливо страждало дворянство прикордонних з російськими губерній. Закон 1827 року надавав дворянам право створювати фабрики, заводи та майстерні не тільки в селах, як це було передбачено раніше, а й у містах. У 30 - 50-х роках кількість дворян, які скористалися цим законом, зростає. Переважно їхня діяльність зосереджувалася в цукроварінні та гуральництві. Поміщики були також організаторами великих винокурних підприємств, що базувалися на комерційній основі. Вдаючись до підприємництва, частина дворянства Чернігівщини все більше обуржуазнювалася, хоча її зв'язки із застарілими структурами суспільства залишалися ще досить міцними.

Надто активно висловлювалися повітові зібрання щодо правових та адміністративних питань, які майже повністю знайшли відображення у колективній

«Записці». Дворянство просило затвердження Литовського статуту, введення в краї управління, згідно з «Учреждением о губерниях» 1775 р. та Жалуваною грамотою дворянству, відновлення законів «во всем их действии, силе и точности», судів на основі Литовського статуту, насамперед міських. Низка запитів торкалася проблем обрання, переобрання на виборні дворянські посади, зокрема, суддів, можливості виходити у відставку з поважних причин тим, хто обіймав посади повітових маршалків, підкоморіїв, хорунжих, зараховувати термін перебування на посадах судових канцеляристів за службу з підвищенням чинів. У «Записке» від губернії наполягали на заснуванні університету в Чернігові, згідно з указом Катерини II від 23 квітня 1786 р. На підсумковому засіданні повітових маршалів у Чернігові були остаточно укладені шість «пунктів», які і представляли колективну думку губернського дворянства. Очевидно, остаточний варіант, який і опинився у розпорядженні публікаторів, у подальшому відшліфувався, було додане розгорнуте обґрунтування деяких пунктів, вибрані лише ті, що були варті уваги імператора і які мали принести користь усій губернській корпорації.

Джерела і література:

1. Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства. - Киевская старина. - 1890. - Август. - С. 310. У Державному архіві Чернігівської області (далі ДАЧО) у фонді Чернігівського губернського дворянського зібрання знаходиться досить об'ємна (160 арк.) справа під назвою «Сборник документов об избрании депутатов от дворянства для вручения поздравления императору при короновании его», датована 15 травня 1801 р.
2. Там само. - Арк. 3 - 3 зв.
3. Там само. - Арк. 5.
4. Там само. - Арк. 158.
5. Листування деяких з тих шляхтичів, зібране у «Книгах дворянства», має таку назву: Переписка между патриотами сего края для общей пользы. Див.: Миллер Д. Превращение... - № 4. - С. 13.
6. Там само.- № 4.- С. 14.
7. Оглоблин О. Люди Старої України.- С. 33-48.
8. Миллер Д. Превращение... - № 4. - С. 17 - 22.
9. Там же. С. 30.
10. Миллер Д. Превращение... // КС.- 1897. - № 4. - С. 38.
11. Там же. - С. 40.
12. Донесенная сенатської комісії стосовно українських рангів опубл.: Замечания из дела, произведенного в Комитете высочайше утвержденном при Правительствующем Сенате, касательно прав на дворянство бывших чинов малороссийских // ЧОИДР. - 1861. - Т. 2. - Ч. 5. - С. 80-139.
13. ПСЗ. - 2-е изд. - № 7976. - 20 марта 1835 г. - Т. 10. - Ч. 1. - С. 154-155. Ті особи, українські чини яких не були визнані, подавалися як однодворці. В. Модзалевський подає відомості про ранги та багатство таких осіб: Роман Маркович досягнув 6-го рангу (коллежский советник) (див.: Модзалевский В. Малороссийский родословник. - Т. 3. - С. 430); Михайло Милорадович - 3-го рангу (тайный советник) (там же. - С. 490 - 491); Василь Г. Полетика - 5-го рангу (штатский советник) (там же. - Т. 4. - С. 126-127); Тимофій Калинский отримав лише 9-ий ранг (титулярный советник) (див.: Граф Григорій Милорадович // Родословная книга Черниговского дворянства: В 2т. - СПб., 1901. - Т. 2. - Ч. 6. - С. 203); а також: Оглоблин О. Люди Старої України.- С. 248 - 258).
14. У Чернігівській губернії кількість дворян зменшилася від 12 006 у 1834 р. до 10 551 у 1850 р. У Полтавській губернії - від 10 988 у 1834 р. до 10 875 у 1850 р. Див.: Кабузан В.М., Троицкий С.М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782-1858 гг. // История СССР.- 1971. - Т. 4. - С. 164.
15. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782-1855 гг. // История СССР.- 1971. - Т. 4.- С. 167 - 168.
16. Маркович А. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах в Черниговской губернии // Материалы для статистики империи Российской: В 4 т. - СПб., 1841. - Т. 2. - Ч. 4. - С. 8-9; Миллер Д. Превращение... // КС. - № 3. - С. 367 - 368.
17. Шандора В.С. Малоросійське генерал-губернаторство. 1802-1856: функції, структура, архів. - К., 2001. - С. 83-84.
18. ДАЧО. - Фонд Чернігівського губернського дворянського зібрання. - Арк. 100.
19. Там само. - Арк. 89.

20. Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. 1802-1902 гг. Очерки по архивным данным. - Полтава, 1906. - Вып. 1. - С. 151-158.
21. ДАЧО. - Фонд Чернігівського губернського дворянського зібрання. - Арк. 76, 82.
22. Павловский И.Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б. Куракина (1802-1808 гг.). - Полтава, 1914. - С. 42.
23. ДАЧО. - Фонд Чернігівського губернського дворянського зібрання. - Арк. 127 зв.
24. Голобуцкий В. Черноморское казачество. - К., 1956. - С. 177.
25. Дмитренко И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. - СПб., 1896. - Т. II. - Док. 561.
26. ДАКК. - Ф. 249. - Оп. 1. - Спр. 430. - Арк. 37.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІА України у м. Києві). - Ф. 1709. - Оп. 2. - Спр. 2917. - Арк.1 - 7; - Ф. 1958. - Оп. 1. - Спр. 441. - Арк.1 - 14; - Ф. 1191. - Оп. 5. - Спр. 64. - Арк. 1.
28. Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска. - Екатеринодар, 1913. - Т. II. - С. 39.
29. Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. - М., 1998. - С. 432.
30. Тищенко М.Ф. Гуральне право та право шинкування горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. - К., 1927. - С. 150 - 202.

Анжела Сікалюк

●

МАЛОВІДОМІ ДЖЕРЕЛА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ В.П. НАУМЕНКА

За останні два десятиріччя Україні, її народу було повернуто сотні імен видатних українських діячів минулого, свого часу незаслужено репресованих і забутих за радянських часів. У 1991 році на шпальтах «Вісника АН України» (№ 8. - С.51), мабуть, уперше на новому етапі нашої історії було поставлено питання про відновлення історичної справедливості щодо безпідставно забутого визначного діяча української науки, освіти і культури В.П. Науменка¹, матеріали про життя та діяльність якого стали з'являтися на сторінках наукових та інших видань лише на початку 90-х років ХХ століття. Окремі факти з його біографії, інформацію щодо його творчості ми можемо знайти в публікаціях, надрукованих за останні 15 років². Його ім'я стояло першим у списку смертників: 10 липня 1919 року київська газета «Більшовик» надрукувала повідомлення: «Постановою Всеукраїнської надзвичайної комісії за невизнання Радянської влади і контрреволюційну діяльність розстріляти таких осіб: 1) б. Міністра в кабінеті Гербеля³ - Науменка Володимира Павловича...»⁴ Існуючий нині історіографічний матеріал про вихідця з Чернігівщини, відомого вченого, педагога та громадського діяча кінця ХІХ - початку ХХ століття В.П. Науменка (1852-1919) дає можливість гідно оцінити всю велич і трагедію долі цієї яскравої і непересічної особистості.

Володимир Павлович був добре відомий як досвідчений методист-новатор, теоретик педагогічної науки. Його поважали і йому довіряли. Ось чому майже щороку земські управи пропонували очолювати літні вчительські курси. Підтвердження цього і знаходимо в запропонованих читачам 7 листах Ніжинської, Пирятинської, Кролевецької, Чернігівської, Стародубської та Зеньківської земських управ, адресованих В.Науменку та написаних у період від травня 1896 до серпня 1898 року.

З 1897 по 1907 рік він очолював відроджене Київське товариство грамотності. Нижче надаються матеріали, пов'язані з діяльністю цього товариства, які яскраво демонструють ті неймовірні зусилля, що були зроблені В.П. Науменком в тяжкі часи його існування. На жаль, на цих матеріалах не виставлена дата.

Увазі читачів пропонується також копія листа В. П. Науменка до редактора часопису «Трибуна», датованого 22 грудня 1918 роком. У ньому він звертається до суспільства і просить людей розібратися самим у тих наклепах, які лунали на

його адресу в кінці 1918 року. Матеріали друкуються за оригіналами, котрі зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського - фонд 208, №№12-18, 6, 7, 9, 32. Дати проставлені автором або визначені за поштовим штемпелем. Особливості авторського написання в цілому збережені. Подекуди унормована авторська пунктуація.

Лист № 1.

Нежинская, Пирятинская, Кролевецкая, Черниговская, Стародубская и Зеньковская земские управы - Науменко Владимиру Павловичу.

Письма с предложениями заведовать летними педагогическими курсами для учителей.

4 мая 1896г. - 15 марта 1898.

*Нежинская Уездная Земская Управа
Май 4, 1896
№ 795
г. Нежин*

*Господину учителю
Киевской 2-ой гимназии
Владимиру Павловичу Науменко*

Нежинская Уездная Земская Управа, предполагая устроить в первых числах Августа месяца нынешнего года педагогические курсы для учителей Нежинского уезда, покорнейше просит Вас, Милостивый Государь, уведомить не желаете ли Вы быть руководителем этих курсов и если желаете, то на каких условиях Вы можете взять на себя этот труд, а также каким временем Вы можете располагать. Если же Вы не можете взять на себя этот труд, то не откажите указать на других лиц, могущих принять его на себя. Сведения эти необходимы в возможно скором времени. На устройство курсов в г. Нежине ассигновано 1200 рублей. Время для курсов предполагается от 4 до 5 недель.

Председатель: . . . . . (Подпись)

Секретарь: . . . . . (Подпись)

Лист № 2.

*Земство Полтавской Губернии
Пирятинская Уездная Земская Управа
5 дня 1896г.
№ 6415 г.
Пирятин*

*Милостивый государь,
Владимир Павлович,*

Пирятинская Уездная Земская Управа, согласно постановлению Земского Собрания 24 сентября сего года, имеет честь просить Вас, Милостивый Государь, не отказать сообщить, согласны ли Вы взять на себя труд быть руководителем Педагогических курсов, имеющих быть во время летних вакансий. 180 Угода г. Пирятин за гонорары, определенные в сумме 400 рублей за месяц.

За Председателя Управы . . . . . (И.Ф., подпись)

Лист № 3.

*Кролевецкая Уездная Земская Управа
Черниговской губернии
Февраля дня 1897 г.
№ 188
г. Кролевец*

*Милостивый Государь,
Владимир Павлович!*

Уездная Земская Управа предполагая летом сего года устроить в г. Кролевец педагогические курсы для 40 душ учителей и учительниц народных училищ Кролевецкого уезда, имеем честь покорнейше просить Вас, Милостивый Государь, уведомить: не пожелаете ли Вы принять на себя просвещенный труд руководителя

их и за какое вознаграждение. Открытие курсов предполагается в период с 30 июня по 1 сентября. Желательно получить ответ Ваш в возможной скорости с указанием удобного для Вас 30-ти дневного срока курсов в отведенный период.

Председатель: . . . . . (Подпись)

Лист № 4.

Черниговская Уездная Земская Управа

28 Августа 1898 г.

№ 2152 г.

Чернигов

*Милостивый Государь,
Владимир Павлович!*

Черниговское Уездное Земское Собрание 1896 года постановило устроить летом 1897 года в г. Чернигове педагогические курсы для народных учителей и учительниц уезда. Вследствие различных обстоятельств курсы эти не могли быть устроены в предложенное время и Уездная Управа внесет в очередное собрание предложение об этом, чтобы ассигновка на ведение курсов была бы сохранена на 1898 год. Имея в виду, что предложение это несомненно будет принято Собранием, Управа решила теперь же озаботиться приглашением лиц могущих руководить курсами и остановилась прежде всего на Вас, Милостивый Государь, как на желательном руководителе. Курсы будут проводиться один летний месяц, точное определение времени будет зависеть от руководителей. Извещая Вас об этом Управа просит сообщить: 1. Можете ли Вы и на каких условиях принять на себя труды руководства курсами. 2. Не укажете ли Вы на какое-нибудь лицо, имеющее достаточный опыт, которое могло бы руководить на предполагаемых курсах занятиями по арифметике.

За Председателя Член Управы . . . . . (И.Ф. подпись)

Лист № 5.

Стародубская Уездная Земская Управа

4 Октября 1897 г.

№ 2159

г. Стародуб, Черниговской губернии

Милостивый Государь,

В 1898 году предполагается в Стародубском уезде, в г. Стародуб устроить педагогические курсы для учителей и учительниц земских народных школ уезда, которых состоит 38. Занятия предполагается с 15-го Мая по 15-е Июня. Земская Управа имеет честь просить Вас, Милостивый Государь, не найдете ли возможным принять на себя обязанность руководителя курсами и при желании не откажете сообщить о размерах гонорара за Ваш труд. Если же Вы не найдете возможным принять предложение Управы, то не откажете рекомендовать опытного педагога, могущего с пользой для дела руководить педагогическими курсами.

Председатель Управы . . . . . (Подпись)

Секретарь . . . . . (Подпись)

Лист № 6.

Черниговская Уездная Земская Управа

31 Октября 1897 г.

№ 2399

г. Чернигов

*Милостивый Государь,
Владимир Павлович!*

В виду предстоящего Уездного Земского Собрания, Черниговская Уездная Земская Управа имеет честь просить Вас сообщить ей, в возможно непродо-

лжительном времени, согласны ли Вы заведовать педагогическими курсами для народных учителей, имеющих быть летом 1898 года в г. Чернигове и на каких условиях? Управа будет Вам очень благодарна, если Вы также укажете на какое-нибудь лицо, которое по Вашему мнению, могло бы руководить на предполагаемых курсах занятиями по арифметике.

За Председателя Управы . . . . . (Подпись)

Лист №7.

Кролевецкая Уездная Земская Управа

Черниговской губернии

Ноябрь 26 дня 1897 г.

№ 3001

г. Кролевец

Милостивый Государь,

Владимир Петрович!

Уездная Земская Управа предполагая летом 1898 года, в период с 15 Мая по 15 Сентября, устроить в г. Кролевец педагогические курсы для учителей и учительниц народных училищ Кролевецкого уезда, имеет честь покорнейше просить Вас, Милостивый Государь уведомить: не пожелаете ли Вы принять на себя просвещенный труд руководителей их. Хотя открытие курсов Управою и предполагается в период с 15 Мая по 15 Сентября. Но окончательное решение сего вопроса Управа предоставляет усмотрению Вашему, с тем, что срок курсов желателен 30-ти дневный. Управа предполагает пригласить руководителем по арифметике Ф.И. Егорова или Г.Т. Лубенца. Об условиях согласия Вашего благоволите уведомить Управу.

Председатель . . . . . (Подпись)

№ 8.

Науменко Владимир Павлович - Киевскому губернатору.

Докладная записка по поводу нападок на Киевское общество грамотности.⁵

За последнее время, под влиянием обострившихся отношений политических партий и групп, в печати появляются постоянные нападки и уколы по адресу разных обществ и учреждений, очень часто держащих себя независимо от тех или иных политических течений, а ведущих свою работу в духе посильного понимания тех задач, которые ими на себя приняты. Таким нападкам, к величайшему сожалению, подверглось и Киевское общество грамотности. Состою председателем Совета этого «общества» в течении почти 11 лет, я считаю своим нравственным долгом представить настоящую докладную записку, цель которой фактами доказать, что Киевское общество грамотности в течении всей своей деятельности всегда руководствовалось желанием принести посильную пользу делу просвещения, не вдаваясь ни в какую политику, не примыкая ни к каким политическим партиям, а твердо держать ранг принятого им основного положения - работать в духе прогрессивно - просветительного направления, не выходя за пределы законности. Я считаю себя обязанным, дать объяснения тем страницам в деятельности «общества», которым по внешнему виду могут дать повод считать «общество» уклонившимся от его основного принципа. Факты законной работы «общества». На 14 декабря 1904 года было назначено очередное общее собрание «Общества», которые всегда бывают публичны. В этом собрании должны были обсуждаться разные доклады Совета. За 2 часа до собрания, мне было сообщено по телефону полицмейстером г. Цихоцким, будто желают воспользоваться нашим собранием, чтобы устранить политическую манифестацию. Я ответил, что и я лично, и весь Совет «Общества» ничего не знает об этом, но постараемся не допустить ни до какого эксцесса. Начало собрания прошло вполне мирно, несмотря на громадное количество публики, явно не принадлежавшей к членам общества. Я, как

председатель, твердо решил, что никому из посторонних я голоса не дам, если кто-нибудь попытается говорить. После нескольких речей членов «Общества», просит слова какой-то неизвестный мне человек, по виду полуинтеллигентный рабочий. Я заявляю ему, что по нашему обычаю участвуют в дебатах только члены общества, после чего начинаются крики их публики о требовании предоставить слово представителю рабочих людей. Увидев в течении нескольких минут всю бесполезность логических убеждений, я наскоро посоветовавшись с членами совета, закрыл собрание, заявив, что Киевское общество грамотности снимает с себя ответственность за все последующее. Через несколько минут зал был уже пуст, так как остались только члены общества и полиция для составления протокола о произошедшем (кто-то из их публики брал верх криком каких-то прокламаций). Через несколько времени мне присылают прочесть в одном из заграничных изданий брань по этому поводу, по адресу меня лично и всего «Общества» за ретроградное направление. Случай этот рассказан мной для того, чтобы доказать желающим выискивать в деятельности «Общества» инкриминирующие страницы, что эти страницы тенденциозно подыскиваются ими, а игнорируется вся сумма тактических приемов «Общества». Во время войны, прокотившейся по всей Руси, Киевское общество грамотности сделало все возможное для того, чтобы удержаться в пределах своих правительственных задач. В начале 1905 года в одном из своих заседаний постановили внести в общее собрание доклад об изменении условий, препятствующих правильному ходу деятельности просветительных обществ, но в то же время запротоколировали свое решение, не касаться вопросов политических. Когда началось в общем собрании 25 апреля 1905 г. обсуждение разных вопросов, я как председатель собрания, исполняя постановление совета, употребил все средства к тому, чтобы не дать возможности распространять дебаты по вопросам политического характера. Обществом не было издано ни одной брошюры политического характера. Обращусь теперь к разъяснениям, касающихся одной из отраслей деятельности «Общества» - это книжная торговля. Лет 12 назад «Общество» начало хлопотать в получении разрешения на самостоятельную книжную торговлю. Мотивы —необходимость составлять библиотеки для школ, по поручениям земств и разных учреждений. Формировать библиотеки при отсутствии своего книжного склада было и труднее, и материально невыгоднее, если приходится покупать книги из магазинов. Но так как открывать книготорговлю только извозным отделом книг - значит не иметь возможности конкурировать с другими книжными лавками, то «Общество» решило испросить разрешения на право торговли всеми дозволенными цензурой книгами. Такое разрешение «Обществу» дано было Министером внутренних дел только в 1901 году, и тогда «Общество» получило возможность держать свою книготорговлю, не получая от нее доходов, но и зато не затрачивая на нее средства из своих очень небольших ежедневных денежных поступлений. Пока существовал закон о цензуре, никаких вопросов и сомнений не могло возникать, так как решение было, громадное большинство книг выписывать от разных книгоиздательских фирм по заказу «Общества», сверх того высылают и другие книги на комиссию по своему усмотрению, в чем не было никакой опасности, так как все книги были цензурны. Когда же, в следствие нового закона об отмене цензуры стали выходить книги явочным порядком, при чем в 1905-06 гг. появилось громадное количество мелких брошюр, книгоиздательские фирмы стали высылать их в склад «Общества» на основании прежних комиссионных сношений. В феврале 1907 г. я внес в совет предложение о пересмотре вопроса о книжной торговле «Общества» и об упорядочении ее, что и запротоколировано в одном из заседаний совета. Никто из членов совета не решался брать на себя обязанности заведующего складом, боясь взвалить на себя непосильную работу, а во втором - пересмотреть весь склад «Общества», в котором имущества состояло на 20 тыс. рублей. Я обязал служащих в складе завести алфавитный указатель книг запрещенных и немедленно отбирать со склада все такие издания для вручения их мне; я же прятал их в особый шкаф.

Эта мера была не лично мною придумана, а указана была мне инспектором книжной торговли господином Никольским, сказавшим мне, что этой мерой «Общество» будет гарантировано от всяких недоразумений. Что же касается всех остальных нежелательных книг, не вошедших в списки запрещенных, то пришлось устранять их со склада постепенно. Больше, при наличии рабочей силы, мы сделать не могли. Если бы у «Общества» была тенденция к распространению подобной литературы, то 1906 год давал для этого широкие просторы, а при обыске склада в феврале месяце и при ревизии в ноябре месяце, таких книг оказалось ничтожное количество, сравнительно со всем имуществом склада. При чем о содержании, а главное - об отдельных фразах в этих брошюрах, никто из нас и не подозревал. Я распорядился все эти издания отдать обратно в книгоиздательские фирмы. Особенно печально для «Общества» то обстоятельство, что репрессивная мера - закрытие книжного склада - последовала как раз в тот момент, когда «Общество» приближалось уже к полному управлению своей книготорговлей, а так же начало разработку плана по сосредоточению главных интересов своей работы по снабжению склада по возможно низким ценам. А школ и учащихся - хорошо подобранными книгами научного и литературного содержания. Что же касается иногородних комиссий «Общества», также послуживших поводом к обвинению, я прежде всего, считаю обязанным объяснить, что комиссии эти возникают по необходимости, так как в провинциальных пунктах трудно устроить самостоятельное просветительное общество. Комиссии эти получают инструкции от совета «Общества» и руководит ими, ведут все свои учреждения: библиотеки, склады книг и прочее. Совет «Общества» принимает непосредственное участие в работе этих комиссий и устраивает свой хорошо организованный контроль работы комиссий. «Общество» так же ведет в течении многих лет свою библиотеку-читальню, которая представляя довольно обширные учреждения всегда стояла на почве строгой законности. Сверх того, Киевское общество грамотности устроило музей учебных пособий, которое потребовало бы громадных затрат, если бы не тот добровольный и бесплатный труд членов «Общества». Это тоже доказывает, что просветительные задачи «Общества» составляют всю его задачу. О деятельности общества по устройству общедоступных лекций. Лекторы работали безвозмездно и тяжело. Лекции эти не вызвали у публики ни малейшего беспорядка. Аудитория была смешанного порядка: рабочие, мастеровые, приказчики, молодежь. В аудитории царил тишина (иногда лекции насчитывали до 300 душ). Создание Народного Дома. На его создание потребовалась сумма свыше 220 тысяч рублей, а у «Общества» в начале было только 500 рублей. Собрав путем пожертвований свыше 100 тыс. рублей: 40 тыс. - Министерство финансов, около 80 тыс. рублей - было получено под залог в банке. Это никаким образом не может свидетельствовать о других задачах «Общества», кроме культурных. Прошу дать возможность Киевскому обществу грамотности снять с себя те обвинения, которые возводятся на него. В таком сложном деле как ведение обширного учреждения, могут быть ошибки, возможные недоразумения, но это все далеко от криминальных поступков.

№ 9.

Науменко Владимир Павлович. Докладная записка в связи с закрытием Киевского общества грамотности.

Ваше Высокопревосходительство!

Закрытие Киевского общества грамотности вызвало чувство глубокой утраты в различных кругах местного населения, хорошо знакомых с многолетней плодотворной деятельностью его. В течение долгих лет «Общество» было единственным просветительным учреждением нашего края, всегда пользовалось широкими симпатиями населения, и при всех изменчивых условиях русской жизни не отклонялось от своих скромных, невысоких, чисто просветительных задач. «Обществу» ставится в вину уклонение с этого пути в последние годы, уклонение,

приведшее к закрытию его по постановлению Губернского Присутствия. Не входя в оценку последнего, мы считаем нравственным долгом выразить уверенность, что, если в деятельности «Общества» и могут быть указаны какие-либо формальные отклонения, то они объясняются как общими условиями русской жизни, заключающими в себя в последние годы много неопределенного и изменчивого, так и сложностью его работы, основанной при этом на добровольном труде лиц, имеющих возможность уделять этому делу лишь свои досуги. Для нас, наблюдавших деятельность «Общества» со стороны, она всегда представлялась проникнутой только просветительными задачами и стоявшей в стороне от политики. Мы глубоко убеждены, что святое дело народного образования должно оставаться вне политической борьбы и поэтому не можем не выразить протеста против приемов тех лиц, которые желая дискредитировать «Общество», переносят вопрос на почву политики, не останавливаясь ни перед какими средствами в борьбе с ним и в печати, и в форме адресов. Мы верим, что при вашем просвещенном участии, все дело с Киевским обществом грамотности может получить другое освещение и, далекие от каких-либо политических целей, очень просим Ваше Высокопревосходительство не отказать в своем содействии пролить свет на это дело и помочь сохранить Киевское общество грамотности.

№ 10.

Науменко Владимир Павлович. Черновик письма по поводу закрытия Киевского общества грамотности.

Ваше Высокопревосходительство!

Просим рассмотреть вопрос, касающийся закрытия Киевского общества грамотности. Не отрицаем ошибок и недосмотров в работе «Общества», объясняя с одной стороны неизбежными промахами при условии добровольного труда в сложные дни, а с другой - теми трудными моментами, которыми так переполнены были неопределенностью положения в 1905 - 1906 гг. Я, как председатель Совета, положивший немало труда и энергии в течении 11 лет работы в «Обществе», не осмысливался искать защиту для него, если бы не был проникнут сомнением, что вводимое на Киевское общество грамотности обвинение в тенденционном желании вести народные массы к возбуждению есть только результат недоразумений и тех обострившихся в последнее время отношений, которые к прискорбию, относятся повсюду, а в Киеве - в особенности. Позвольте надеяться, что при Вашей благосклонной и просвещенной совести, исполненной объективности, то обвинение, которое тяготеет над «Обществом», может быть поставлено в действительные рамки. Иначе говоря, будет признано, что «Общество» в громадной массе фактов всегда обнаруживало свою полную лояльность и что отдельные страницы, отмечаемые обвинением, являются результатом не злой воли, а исключительно недосмотров и ошибок, которые возникли на почве колеблющихся положений. Если Вы признаете искренность наших уверений, то не сомневаюсь, что Вы поможете сохраниться тому просветительному учреждению, которое в течении 26 лет своего существования выполняло свое начинание, и даже по признанию теперешних врагов, сделало немало полезного в общей культурной работе для массы населения.

№ 11.

Науменко В.П. - до редактора часопису «Трибуна».

Лист: 22 грудня 1918р. Копія.

Високоповажний Пане Редакторе! Звертаюсь до Вас з уклінним проханням надрукувати в часописі «Трибуна» мого листа до суспільства, бо можна обвинувачувати мене з партійного погляду, але ні в якому разі не з педагогічного.⁶ Нехай люди судять не з голих слів про мене, а на підставі фактів. З великою пошаною до Вас і до редакції В.Науменко. Паньківська 1, ком. 11.

В чім моя провинність з педагогічного боку?

(Лист до суспільства)

Мені стало відомо з переказів що мене обвинувачують в тому, буцім я не тільки кинув учеників середньої школи у політичну боротьбу, але навіть допустив їх втручатися в військові справи і в військову боротьбу. В газеті «Нова Рада» (№ 236) просто говориться, що я робив «великий педагогічний злочин» дозволивши «дітям без згоди батьків, кинувши школу і сім'ю йти в солдати, переселятися в казарми, одержувати гроші, стріляти в людей з рушницю». Коли б це все було так, я сам себе назвав би злочинцем, але раніш, ніж обвинувачувати кого б не було, треба дізнатись про справжні факти. Ось через що я і обертаюсь до суспільства з проханням вислухати моє коротеньке справоздання про мої всі заходи, що до молоді, за цей останній місяць, бо для мене гірко навіть подумати, буцім вся моя педагогічна діяльність на протязі 45 років, ведена в напрямі ширшої любові до молоді і охорона її від всякої напасти, нарешті перетворилась в такі антипедагогічні вчинки.

Весь час моєї педагогічної роботи я держався тієї думки, що шкільна молодь повина виховуватись в горожанським напрямі, але од реальної політичної діяльності її треба удержувати, бо користі од такої діяльності нема, а лиха і горя багато падає на молоді голови, через що марно губиться та сила, яка потрібна буде, коли ця молодь увійде вже в життя з самостійною позицією і твердою волею. В перший же день (15 листопада) існування того Кабінету, в якому я, несподівано для мене опинився (про це я скажу другим разом), скоїлась та трагедія розстрілу студентської молоді, в якій, як мені здавалося, новий Кабінет не був причасний, бо постанова про стрілянина як що будуть на вулиці маніфестації, була зроблена не Кабінетом (він ще й не збирався), а військовим урядом. Через це я, на засіданні Ради міністрів 16 листопада, проголосив мою заяву (до неї пристав і міністр праці В.А.Косінський) про необхідність взагалі обережно поводитись при боротьбі з анархією методом військової сили, особливо ж, коли діло торкається шкільної молоді. Ця моя заява викликала таку постанову Ради, яка і занесена до протоколу засідання 16 листопада:

а) «просить военного министра подтвердить всем военнначальствующим лицам о необходимости при применении вооруженной силы руководствоваться действующими на этот предмет указаниями;

б) просить министров военного и внутренних дел по принадлежности сделать распоряжение, чтобы воинские части и державная варта не вводились в стены учебных заведений без предварительного соглашения с подлежащим учебным начальством, стоящим во главе этих заведений;

в) признать желательным в ближайшем будущем пересмотр соответственных законоположений о порядке применения вооруженной силы и просить заинтересованные ведомства по взаимному соглашению в возможно непродолжительном времени представить свои соображения по этому вопросу на обсуждение Совета министров».

Через два дні після цього мені докладають, що по середніх школах розносять записки од «начальника» добровільної дружини записуватися в «добровольческую дружину учащихся средних учебных заведений г. Киева». Не маючи ніяких офіційних відомостей про цю організацію, я в засіданні Ради міністрів 19 листопада заявив свій протест проти цього і прохання зробити постанову, що учеників середніх шкіл не можна притягати ні в які військові дружини. Рада міністрів одноголосно з цим згодилась і така постанова була записана в протоколі, а я оповістив про це всі середні школи Києва, рішуче сказавши, що згідно з постановою Ради міністрів, ученикам середньої школи забороняється вступати в які б то не було «добровольческие дружины».

На превеликий жаль, життя в городі стало складатися так, що своєвільних урядів з'явилося багато, через що дуже швидко мені прийшлося довідатись, що не

вважаючи на заборону ученикам записуватись в військовій дружині, вони не тільки приймаються туди, а навіть висилаються на позиції⁷.

Тоді я написав приватного листа до начальника добровольчих дружин генерала Кирпичева, просячи його негайно увільнити з бойових позицій учеників середніх шкіл і повернути їх до дому. Через кілька днів я одержав од генерала Кирпичева листа, в якому він повідомив мене, що в дружині він бере учеників тільки за згодою їх батьків, а на бойових позиціях нікого з учеників нема. З всього сказаного можна побачити, що з мого боку робилось все, щоб одвести молодь середньої школи од участі в військових справах, а коли цього цілком досягнути не можна, то хоч захистити її од небезпеки батальних подій.

В такому стані пройшов ще один тиждень, коли зовсім несподівано для мене в ніч на 1 грудня Головнокомандуючий кн. Долгоруков звернувся до мене з заявою, що багато учеників бажає прийти на поміч, взявши на себе роль бой-скаутів. Через це він просить з другого грудня розпустити на різдвяні канікули учеників двох старших класів всіх середніх шкіл, щоб дати змогу тим, що побажають, записатись в ряди бой-скаутів. Моя розмова з Головнокомандуючим, в якій я казав йому про небажанність руйнувати шкільне життя, привела тільки до того, що це робиться на короткий час, а найголовніше - дається мені слово, що бой-скауту не будуть притягнуті до військових обов'язків, а тільки будуть оберігати лад життя в городі, щоб забезпечити людність од злодіїв та грабіжників. Мушу сказати правду, що все це було для мене так гірко, що я рішив було зректись з прийнятих на себе обов'язків міністра, але цим я тільки захистив би себе од неприємностей, нічим не захистивши долі тої молоді, про яку визнавав себе обов'язаним піклуватися понад усе. Ось через що я залишився на посаді, рішивши зараз же повести справу з бой-скаутами так, щоб їх якомога більше оберігати і якомога швидше ліквідувати.

Зараз же після розпуску учеників двох старших класів почались заходи в деяких школах і учеників 6-го класу, щоб і їм дозволяти записуватись в бой-скауту; з цим питанням звертались вони до кн. Долгорукова, а він з надписом на їх проханні «Молодцы» направляв їх з цим проханням на моє рішення. Не глядячи на таку резолюцію князя, я рішив не допускати до повного розпаду школи і переслав заяви на рішення педагогічних рад, додаючи з свого боку думку, що не слід би цього дозволяти, бо вже починають губитись всякі грані. Не допустивши участі учеників 6-го класу в бой-скауту, я разом з цим знов зробив рішучу заяву в Раді міністрів про ненормальність стану бой-скаутів. На цю мою заяву дана була в Раді 6-го грудня така резолюція:

а) прохати Міністра Народної освіти зробити заходи, щоб в тих школах, де мало записалось в бой-скауту, зараз же почались уроки;

б) прохати голову Ради міністрів і Міністра Народної освіти ввійти з Головнокомандуючим в зносини про те, що б встановити контроль педагогів над життям і повсякденням бой-скаутів. Після цього були розмови з кн. Долгоруковим про те, що треба б як можна швидше ліквідувати бой-скаутські організації, бо з одного боку, це діло всієї школи, а з другого - нема ніякої потреби в роботі бой-скаутів через те, що з мобілізацією інших сил охорона ладу в городі може бути забезпечена інакше. Результатом цих розмов і був той приказ Головнокомандуючого, в якому він забороняв вступати в бой-скауту наново, а разом з тим запевняв, що в близькому часі всі бой-скауту повернуться до своєї шкільної праці.

Все що я розказав тут, підтверджується офіціальними документами; що ж до моїх інших заходів і приватних розмов по цьому ділу, то про них я говорити не буду. Мені здається, що безсторонній присуд може з наведених мною фактів рішити чи зробив я провинність з педагогічного боку, коли всіма способами піклувався про те, щоб захистити молодь од біди, при умові, що здержувати треба було на обидва фронти - і од організаторів дружин і од самої молоді. В

усякому разі, я як педагог, з чистою совістю можу дивитися в очі усякому, бо за цей скрутний час, як мені відомо, ніхто з учеників середньої школи не постраждав у бойовищі, як це було мало не рік назад з багатьма з школярів, коли вони вступили у військо, борючись з більшовиками, і потім здобули собі гучного похорону. Тоді були вони більше двох місяців у справжній військовій службі і тільки в кінці марта місяця військовий міністр видав наказ, що пора повернути молодь до школи. Не дай, Боже, щоб такі події коли-небудь повторилися.

Що ж до того тону і методу, яким про мене говорила «Нова Рада» то, звичайно, я реагувати на це не стану, бо гадаю, що сама часопис цим тоном видала собі найкращий атестат.

В. Науменко.

Джерела та література:

1. Усенко І. «Співробітник з окремим дорученням» // Вісник НАН України. - 1994. - № 5. - С.79.
2. Борисюк З. П'ять листів М.Л. Кропивницького // Український театр. - 1990. - 33. - С.22-24; Ільєнко І. Володимир Науменко (1852-1919) // Літературна Україна. - 1992. - 6 серпня; Ільєнко І. «Приговор привести в исполненіе в 24 часа» // Літературна Україна. - 1992. - 13 серпня; Деба А., Щербанюк І. Повернення з небуття // Київський вісник. - 1993. - 6 березня та інші.
3. Кабінет міністрів при гетьмані П. Скоропадському.
4. Дзеджула Ю., Панкова Є. Володимир Науменко: Історичні портрети // Освіта. - 1993. - 6 січня. - С.13.
5. З 1897 по 1907 рік В.П. Науменко очолював Київське товариство грамотності.
6. 1918 рік - висунуті обвинувачення В.П. Науменку щодо його педагогічної діяльності.
7. На фронт.

Олена Герасименко

●

РОЛЬ ЦЕНТРАЛЬНИХ ТА МІСЦЕВИХ АРХІВІВ У ВИВЧЕННІ АГРАРНОГО РУХУ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1900 - ЛЮТИЙ 1917 рр.)

Серед багатьох питань історії України ХХ століття важливе місце займає аграрний рух. Серйозні економічні проблеми, пов'язані з революціями, війнами, негативно впливали на становище народних мас України, лівову частку якого складало, особливо на Лівобережній Україні, багатостраждальне селянство. Вкрай розорена упродовж капіталістичної еволюції II пол. XIX ст. переважна більшість українського селянства в умовах назрівання революції 1905-1907 рр. дедалі активніше включалася у загальноновизвольну боротьбу українського народу, переслідуючи протє свої специфічні цілі: боротьбу за економічне і соціальне визволення й перш за все - демократичне вирішення аграрного питання. Поразка революції 1905-1907 рр. об'єктивно привела до тимчасового скорочення розмаху селянського руху. Його нове піднесення збігається з початком аграрних перетворень П. Столипіна й помітно активізується в роки Першої світової війни.

Глибоке вивчення перелічених вище та інших подій і явищ, які відбувалися у 1900 - лютому 1917 рр. в українському селі, має важливе наукове значення для правильного розуміння процесу розгортання боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення, процесу формування підвалин для майбутньої боротьби за українську державність після повалення самодержавства, в якій селянство брало найактивнішу участь. До того ж в умовах радикальних змін у житті суспільства кінця ХХ - початку ХХІ ст. назріла необхідність переосмислити

з нових методологічних позицій наявну інформацію щодо селянського руху на Лівобережній Україні в зазначений період. Усім вищесказаним і обгрунтовується актуальність і наукове значення даної проблематики.

Історіографію аграрного руху на початку ХХ століття умовно можна поділити на дорадянський, радянський і сучасний періоди. Дорадянський період¹ (1900 - 1920 рр.) позначився невеликою кількістю робіт, і майже всі вони носили описовий, науково-популярний характер. Це було цілком закономірним явищем для того часу, коли викликана революцією, війнами економічна криза певний період супроводжувалась розрухою культурного і духовного життя, породженого тими політичними катаклізмами, які переживали народи Російської імперії, в тому числі й українці. Радянський період поділяється на декілька етапів і охоплює початок 20-х - кінець 80-х років ХХ століття. Перший етап 20-30-і роки²; другий - 40-50-і роки³; третій - 60-і - кінець 80-х років⁴. За цей довготривалий період радянським історикам вдалося максимально зібрати та узагальнити значний фактичний матеріал, в якому вони висвітили велику кількість селянських виступів, розкрили характер і форми боротьби селян, показали соціально-економічні передумови її виникнення, мету та історичне значення. Але цілком закономірно, що радянська історична наука, яка на озброєнні мала «найпередовішу методологію», опинилася все-таки в тяжкому кризовому стані. Адже вона замовчувала одні історичні факти й акцентувала увагу на інших, вдавалася до прямих фальсифікацій. Нехтування принципами об'єктивності й історизму певною мірою відбилося і в наукових дослідженнях з вивчення проблем впливу політичних партій на селянство України на початку ХХ століття. Сучасний період⁵ охоплює часи перебудови і до сьогоднішнього дня. Зміна методологічних орієнтирів призвела до перегляду напрямків досліджень. На перше місце істориками висувалися вже не класові інтереси, а загальнолюдські цінності. Цей перехід до нового етапу історіографії у зв'язку з тягарем попередніх тенденційних уявлень відбувався нелегко, через що у працях 90-х років можна побачити своєрідне співіснування старих і сучасних підходів та оцінок. На першому Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії, що відбувся в Умані у жовтні 1996 р., були визначені основні пріоритети вивчення аграрної історії України, у тому числі зміна методологічних орієнтирів досліджень, переосмислення історичного досвіду, вироблення понятійного апарату дослідників селянських рухів і земельної власності. Такі умови спричинили подальший розвиток досліджень істориків-аграрників, які характеризувалися переосмисленням вітчизняної історії на основі нових концептуальних засад, включенням у науковий арсенал нових проблем тощо.

На жаль, маючи таку ґрунтовну історіографічну базу з даної проблематики, ми й досі не маємо жодного монографічного дослідження, яке б узагальнювало селянський рух на Лівобережній Україні у 1900 - лютому 1917 рр. Оскільки будь-яке історичне дослідження неможливе без вивчення і використання джерел, ми зацікавились фронтальним вивченням матеріалів центральних і місцевих обласних архівів. Останнім, до речі, М.Н. Лещенко надавав перевагу, наголошуючи, що матеріали місцевих архівів при ретельному їх обстеженні відображають розмах селянського руху повніше, ніж матеріали центральних установ⁶.

Вивчення архівних джерел було пов'язано з певними труднощами. По-перше, в архівних фондах центральних установ матеріали здебільшого розкидані: багато прохань і скарг зберігаються у фонді Головного комітету, а документи про заворушення - в фондах Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції тощо. Часто про заворушення свідчить лише один документ або звіти чи зведення. У справах про «конкретні події» виступи селян представлені як кримінальні злочини, де головну увагу звернуто на те, хто кого й чим побив. По-друге, губернатори і генерал-губернатори краю, користуючись великими повноваженнями, могли без санкції уряду самостійно придушувати селянські заворушення, тому в центральні органи, як правило, надходили повідомлення про найбільші селянські виступи. По-третє, звіти, подання, листування, ухвали, вироки

і повідомлення, авторами яких були губернатори, поліцейські пристави, справники, прокурори, значною мірою перекручували ті питання, які стосувалися селян, змісту і напрямку селянського руху, спрямованого проти поміщиків, куркулів, царської влади. Урядовці центральних, губернських і повітових органів царської влади, говорячи про ті чи інші селянські виступи, не вказували на їхні справжні причини, а пояснювали впливом на так званих «підбурювачів», та «зачинщиків», «вожаків», називаючи селян «буйним і темним натовпом».

Крім цього, ми припускаємо, що ті матеріали, які зберігаються на сьогодні в місцевих архівах, неповні. І цьому є декілька причин. Деякі архівні фонди постраждали внаслідок Великої Вітчизняної війни, коли німці вивозили документи ешелонами до Німеччини або використовували їх для опалення приміщень (мова йде про Чернігівський та Сумський обласні історичні архіви). Деякі фонди державного архіву Харківської області постраждали від халатного становлення відповідних співробітників, що призвело до прориву труби, внаслідок чого було затоплено багато документів, які не підлягають встановленню тощо.

У державному архіві Російської Федерації у м. Москві (далі ДАРФ) нами був опрацьований Фонд департаменту поліції міністерства внутрішніх справ. 1880-1917 рр. (Ф.102), який складається з особливого відділу, 4-го діловодства та перлюстрації. В особливому відділі представлені документи відображають стан селянства Російської імперії в к. XIX - на початку XX століття: неврожаї хліба, голодування, організацію продовольчої допомоги населенню неврожайних губерній у к.1890-х років, селянське малоземелля та, як наслідок цього, аграрний рух по губерніях. Тут містяться донесення начальників ГЖУ, звіти по губерніях за 1905-1906 рр., заходи боротьби уряду, зародження та діяльність Селянського союзу, ставлення селян до Державної думи, їх участь у передвиборчій кампанії 1906 року, селянські накази, діяльність селянських депутатів у Державній думі, Столипінська аграрна реформа та ставлення до неї селянства.

4-те діловодство складається з листування департаменту поліції, довідок, донесень начальників ГЖУ та охоронних відділень, звітів губернаторів про настрої серед населення, в тому числі серед селянства. Тут зберігаються справи про аграрний рух у 1900 - 1917 рр. безпосередньо в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях.

Справи перлюстрації в основному охоплюють 1906-1917 рр. У цій колекції є як повністю скопійовані листи, так і частково, є зашифровані листи, деякі з них мають розшифрований текст. Усі ці листи дають змогу охарактеризувати епоху, час, ставлення різних класів до тих чи інших подій політичного життя (революційні виступи 1905-1907 рр., Столипінська аграрна реформа, Перша світова війна тощо). Частина цих листів відображає причини аграрного руху.

Фонд Карного відділення першого департаменту Міністерства юстиції 1892-1917 рр. (Ф.124.) включає в себе матеріали про політичні партії Російської імперії, про селянський, робітничий, національний, релігійний рухи та про революційний рух в армії та на флоті. Справи тимчасової канцелярії цього фонду містять доклади, рапорти прокурорів судових палат та окружних судів про притягнення до дізнання та його хід, заключні висновки прокурорів про результати розслідування та про міри покарання звинувачених. Є тут і листування канцелярії та прокурорів про нагляд за ходом дізнання.

Після 1991 року, з приходом в Україну незалежності, історикам відкрилась можливість побачити документи, які довгий час йшли під грифом таємно. Не є винятком і центральний державний історичний архів у м. Києві (далі ЦДІАК України). Ці документи переважно були пов'язані з існуванням та діяльністю Революційної української партії на території Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній, яку так довго намагались замовчувати в радянський період.

Фонд Київського губернського жандармського управління (Ф.274) має листування по дізнанню про масові полтавсько-харківські виступи селян восени 1902 року. Крім цього, у фонді є порушені справи проти діячів різних політичних

партій, а саме: РУП, РСДРП, УСДРП, СР, групи анархістів-комуністів тощо. Мається огляд департаменту поліції українського націоналістичного руху, агентурні свідчення і листування діяльності українських партій «Спілки», «Мазепинців» та прізвища їх активних діячів. Цінним для нас є і те, що в цьому фонді збереглися вилучені листівки, прокламації, брошури, газети, часописи Революційної української партії і спілки.

Фонд Київського охоронного відділення (Ф.275) містить численні звіти департаменту поліції про аграрний рух, листування з Чернігівським ГЖУ та повітовими справниками про політичну перевірку підозрюваних. Є агентурні відомості діяльності Київського комітету «Громада» Революційної української партії, списки її членів. Листівки та відозви РУП. Міститься інформація щодо розколу в РУП.

Певну цінність становлять документи прокурорського нагляду: подання прокурорів окружних судів прокурорам судових палат, рапорти прокурорів судових палат міністру юстиції, які тією чи іншою мірою відображають селянські заворушення, зупиняючись на причинах їх виникнення. Фонд прокурора Київської судової палати (Ф.317) та фонд Київської судової палати (Ф.318) за вмістом інформації дуже схожі між собою і зберігають порушені справи, в яких розглядалися підпали селянами поміщицьких маєтків, захват ними сіна, зерна, лісів, луків, водоймищ, випасів худоби. Тут є рапорти про єврейські погроми у Стародубі і Чернігові (1905 р.). Містяться справи і проти тих селян, які агітували односельців не сплачувати податки, не підкорятися існуючій владі, за озброєні сутички з поліцією, нелегальні політичні збори тощо.

Фонд Полтавського губернського жандармського управління (Ф.320) складається з листування прокурора Харківської судової палати, полтавськими поліцеймейстерами, жандармськими управліннями про настрої селян, розповсюдження нелегальної преси, про селянські заворушення. Є тут тижневі відомості про тих селян, які брали участь в «аграрних безпорядках», протоколи їх арештів та обшуків.

Фонд Харківського губернського жандармського управління (Ф.336) містить інформацію про виступи селян на аграрному ґрунті в Сумському, Охтирському, Ізюмському, Богодухівському, Валківському повітах Харківської губернії. У фонді зберігаються агентурні відомості про членів РУП, Спілки та їхню діяльність на території губернії. Тут є листування про наростання невдоволення серед населення у зв'язку з нестачею продовольства, спекуляцією, дорожнечею під час Першої світової війни і, як наслідок, розгроми на цьому ґрунті продовольчих лавок.

Фонд Чернігівського губернського жандармського управління (Ф.1439) складається з дізнань про селян, які звинувачувались у зберіганні та розповсюдженні нелегальної літератури по всій Чернігівській губернії. За нашими підрахунками, в губернії на першому місці по розповсюдженню в 1900 - 1917 рр. була література РСДРП (104 заведені справи), на другому - СР (75), на третьому РУП (9) і УСДРП (13), а четверте місце розділила література сіоністів (7) та БУНДу (3). Крім цього, даний фонд містить листування з департаментом поліції, повітовими справниками про селянські заворушення на аграрному ґрунті в Конотопському, Новозибківському, Суразькому повітах Чернігівської губернії (1905 р.), про невдоволення селян, пов'язані із впровадженням столипінської аграрної реформи (1910 - 1912 рр.) та початком Першої світової війни (1914 - 1916 рр.).

Офіціальні документи урядовців: подання губернаторів і начальників губернських жандармських управлінь, щорічні звіти губернаторів царю і рапорти прокурорів - залишаються основними джерелами, які конкретно знайомлять нас з виникненням, ходом, характером і наслідками селянських виступів. Але урядовці, виходячи з політичних позицій, часто не спроможні були розкрити справжні причини селянського руху, його розмах і кількісний склад.

У державному архіві Харківської області (ДАХО) нами було опрацьовано три

фонди. Найвдалішим і найповнішим по збереженню інформації про селянський рух виявився фонд Канцелярії харківського губернатора, III секретне відділення (1879-1917 рр.) (Ф.3). Нам вдалося фронтально опрацювати зазначений фонд і переглянути більш як 700 архівних документів, що стосуються нашої теми. Це дало нам можливість уявити динаміку аграрного руху протягом 1900-1917 років у Харківській губернії і зробити деякі висновки. У фонді представлені документи по всіх активних і пасивних формах боротьби селян. Багато уваги приділено розгляду полтавсько-харківського повстання селян у 1902 році, його причинам та наслідкам. Цей фонд містить відомості про те, як впроваджувалася аграрна столипінська реформа в губернії, а також ставлення селян до цих аграрних перетворень. Описані найрезонансніші сутички на ґрунті цієї реформи, що відбулись у слободі Коломака Валківського повіту (1912 р.), в слободі Зарожна Зміївського повіту (1912 р.), в с. Запольї Мглинського повіту (1913 р.), на хуторі Клочков Харківського повіту (1913 р.), в слободі Міловій Зміївського повіту (1914 р.), в с. Уди Харківського повіту (1915 р.) та с. Нижня Сироватка (1915 р.).

Фонд Харківського губернського присутствія, адміністративне відділення (1890-1918 рр.) (Ф.18) і фонд канцелярії прокурора Харківського окружного суду (1868 - 1919 рр.) (Ф.373) містять у собі секретне листування про розповсюдження нелегальної літератури, списки селян, які брали участь у погромі поміщицьких економій 1902 року, про революційний настрої селян Харківської губернії тощо.

У державному архіві Полтавської області (ДАПО) нас зацікавив фонд канцелярії Полтавського цивільного губернатора (Ф.83), в якому зберігається листування з Полтавським губернським жандармським управлінням, полтавськими поліцейстерами та повітовими справниками про розповсюдження нелегальної преси на території Полтавської губернії, нагляд за «неблагонадійними лицами». Тут є рапорти про селянські виступи в с. Хоминці Роменського повіту (1906 р.), с. Бердянка Костянтиноградського повіту (1906 р.), мастку Ковалевського поблизу м. Миргорода (1916 р.). Циркулярні розпорядження Полтавського губернатора про вжиття заходів проти підпалів і по запобіганню революційних виступів на території губернії.

До важливих архівних документів належать скарги селян Лівобережної України на утиски їх місцевою владою і поміщиками. Особлива їх кількість зустрічається у фондах канцелярії Чернігівського, Харківського, Полтавського генерал-губернатора, губернаторів краю, а також в губернських по селянських справах присутствія. Ця група архівних матеріалів дає змогу розширити відомості про тяжке економічне і політичне становище селян Лівобережжя.

Апологети царизму - поліцейські пристави, справники і губернатори іноді в кар'єристських цілях приховували справжнє становище на місцях. Внаслідок цього в різноманітних документах, в тому числі і статистичних, нерідко зустрічаються суперечливі дані. Тому при вивченні документів до них потрібно ставитися з певною мірою критики.

Фонд прокурора Полтавського окружного суду (Ф.138) в основному складається зі справ по нагляду за обвинуваченими в розповсюдженні нелегальної літератури, організації селянських виступів, протиурядовій агітації тощо. У фонді Полтавської губернської тюремної інспекції (Ф.319) є телеграми, що повідомляють про кількість селян, які були заарештовані за «аграрні безпорядки» у 1908-1909 рр.

Фонд Лубенського окружного суду (Ф.755) містить детальну інформацію справників про знайдені прокламації і розповсюдження нелегальної літератури.

У державному архіві Сумської області (ДАСО) ми працювали над фондами Лебединської, Охтирської, Сумської, Путивльської та Роменської повітової землевпорядної комісії, які схожі між собою за зміщеною в них інформацією, конкретно пов'язаною з реалізацією аграрної столипінської реформи у цих повітах. Так, у фонді Лебединської повітової землевпорядної комісії (Ф.316) містяться головним чином циркуляри головного управління землевпорядкування про надання агрономічної допомоги заможним селянам при відокремленні їх на хутірські та

відрубні ділянки. Тут є примірник закону «Про ссуды и пособия из средств казны при землеустройстве» (1910 р.).

У фонді Охтирської повітової землевпорядної комісії (Ф.399) представлені прошення, приговори та рапорти за 1912 рік про обмеження селянських наділів сіл Олексіно, Тростянець, Радомля тощо. В протоколах та рапортах цього фонду є детальна інформація про розділення землі на відруби в цьому повіті.

Фонди Сумської (Ф.397), Путивльської (Ф.441) та Роменської (Ф.1077) повітової землевпорядної комісії налічують в собі численні проекти виокремлення відрубних ділянок та невеличкі повідомлення про стан землемірних та землевпорядних робіт у даних повітах.

У фонді Конотопської міської управи (Ф.814) нами була виявлена справа «Письмо казаков и крестьян с. Шаповаловки Конотопського уезду на Манифест 17 октября 1905 года», в якому селяни розмірковують над причинами, що викликають аграрний рух.

Фонди поліцейського пристава 1-го стану Роменського повіту (Ф.1063) та Роменського повітового поліцейського управління (Ф.1089) містять інформацію, яка викладена в секретних циркулярах розпоряджень та в листуванні департаменту поліції, Полтавського губернатора, повітових справників та станових приставів про виступи селян на аграрному та політичному ґрунті, про їх арешти та таємні нагляди за неблагонадійними селянами. Ці фонди мають рапорти та протоколи за 1905-1917 роки про події, які носили аграрний та політичний характер в місті та повіті.

У державному архіві Чернігівської області (ДАЧО) Фонд Чернігівського губернського правління (Ф.127) містить відомості про селянський рух у губернії в усіх його формах і проявах. Саме тут збереглися документи про підпали, захват поміщицької землі, рубання лісів, потраву сінокосів, озброєні сутички, сільськогосподарські страйки, нелегальні збори та мітинги, антиурядові висловлювалися, висилання з губернії «неблагонадійних» селян до Сибіру тощо. Є справи про розмежування спірних земель між поміщиками і селянами. Цей фонд викликав цікавість ще й тим, що серед численних документів тут є і маніфест Миколи II про відміну сплати викупних платежів, і рапорти про селянські повстання в сс. Володьковій Дівиці, Безуглівці, Дремайлівці, х. Михайлівському та інших населених пунктах Чернігівській губернії.

У фонді Чернігівського губернського присутствія (Ф.147) нас зацікавили циркуляри губернатора, справи про надання допомоги родинам мобілізованих під час Першої світової війни, пожертвування з продовольчого капіталу на потреби армії, відомості про стан посівів і врожаїв хліба, а також ціни на сільськогосподарські продукти і робочу силу.

Фонд земського начальника 3 дільниці Городнянського повіту м-ка Ріпки Городнянського повіту Чернігівської губернії (Ф. 847) містить документацію про селян звинувачених, у крадіжках і потравах сінокосу у 1913 році.

У фондах Городнянської повітової землевпорядної комісії, м. Городня Чернігівської губернії (Ф.975) та Прилуцької повітової землевпорядної комісії, м. Прилуки Полтавської губернії (Ф.1510) зберігаються постанови сільських сходів про відведення земель під хутори під час століпінської аграрної реформи, списки домовласників, документи про розмежування земель між поміщиками і селянами, а також скарги селян на неправильне розмежування земель.

У відділі державного архіву Чернігівської області, розташованого у місті Ніжині (далі ВДАЧОН), нами були опрацьовані такі фонди:

Фонд Ніжинської повітової земської управи м. Ніжина Чернігівської губернії (Ф.342) містить відомості про кількість поміщицької землі, списки поміщиків; є документи про придушення селянських заворушень, постачання провіанту німецьким окупантам під час Першої світової війни, застосування праці військовополонених у поміщицьких економіях тощо.

Фонди Ніжинського міського судді I-ої дільниці м. Ніжина (Ф.1140) та земського

начальника I-ої дільниці Ніжинського повіту м. Ніжина, Чернігівської губернії (Ф.1204) схожі між собою за вміщеною в них інформацією. В основному тут представлені такі документи, як позови за потраву посівів, рубання лісу, крадіжку лісу, сіна з поміщицьких економій, сплату орендних боргів тощо.

У фонді земського начальника IV дільниці Ніжинського повіту, с. Монастирища Чернігівської губернії (Ф.1206), нами знайдені виконавчі листи земського начальника про стягування штрафів із селян за самовільне залишення робочих місць; а також рапорти волосних старшин про стягування штрафів із селян за потраву посівів, рубання лози, лісу, за крадіжку сіна, пропаганду та агітацію до страйків у поміщицьких економіях.

Фонд земського начальника V дільниці Ніжинського повіту, с. Макіївки Чернігівської губернії (Ф.1207) дає можливість ознайомитися з документами, насиченими даними про самовільне вирубання селянами поміщицького лісу, потрави посівів, знищення межових знаків у період проведення столипінської реформи та ін.

Нарешті, фонд Ніжинської повітової землевпорядної комісії м. Ніжина Чернігівської губернії (Ф.1336) цікавий тим, що містить циркуляри Чернігівського губернатора про порядок проведення Столипінської реформи в Ніжинському повіті, наряди на підготовчі роботи до літнього періоду 1908 року з приводу допомоги селянам у покращенні умов на землі, ліквідації казенних, придбанні селянами банківських земель. У фонді зберігаються відомості про переселенців до Сибіру та Середньої Азії.

На сьогодні сучасна українська джерелознавча література, на жаль, позбавлена окремого збірника, в якому були б зібрані всі документи про селянський рух на Лівобережній Україні на початку ХХ століття. Випущений нещодавно в Росії черговий випуск серії «Крестьянское движение в России в 1901-1904 гг.» включає лише окремі приклади масового селянського руху, в тому числі і в Україні. Тому доцільно, мабуть, подумати про таке видання, назвавши його, наприклад, «Селянський рух в Україні (1900 - лютий 1917 рр.) в документах та матеріалах». Для цього потрібно провести анкетне обстеження всіх архівів, де можуть бути матеріали про селянський рух. Одержані анкетні матеріали сконцентрувати в одному місці й опрацювати відповідно до єдиної методики, силами всіх істориків, які бажали б і змогли узяти участь у цій важливій справі. Тільки, на жаль, і досі очікуваної уніфікації методів і методики вивчення селянського руху серед істориків не досягнуто, хоча основи для розв'язання цього завдання були вироблені ще в 60-х роках минулого століття М.Н. Лещенком⁷, Д.П. Пойдою⁸, Б.Г. Литваком⁹, Л.П. Мулявічюсом¹⁰ тощо. Але це тема для наступного повідомлення.

Джерела та література:

1. Бирюкович В.В. Сельскохозяйственная техника. - СПб., 1903; Пешехонов А.В. Аграрная проблема в связи с крестьянским движением. - СПб., 1906; Исаев А.А. Смута и земельный вопрос. - СПб., 1906; Елишев А.И. Красный петух. - СПб., 1906; Оправхата П. Сільські масовки і революційне селянство. - К., 1907; Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902-1906 гг.). - СПб., 1907; Аграрное движение в России в 1905 - 1906 годах. Обзоры по районам: В.Б. Веселовского, В.С. Голубева, В.Г. Громана и др.- В 2-х т. - Т.1. - СПб., 1908; Маслов П. Аграрный вопрос в России. В 2-х т. - Т.П. Кризис аграрного хозяйства и крестьянское движение. - СПб., 1908; Горн В. Крестьянское движение до 1905 года. В кн.: Общественное движение в России в начале XX века. - Т.1. - СПб., 1909; Еропкин А.В. П.А. Столыпин и Указ 9 ноября. Лекция, чит. в Москве и Петербурге. - СПб., 1912; Прокопович С.Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства. - М., 1912; Доронин И.Г. Как живут люди на хуторах. - Глубокое, 1913; Федорченко С.З. Народ на войне. Фронтовые записки. - К., 1917; Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России: курс народного университета. - Изд. 2-е. - М., 1918.
2. Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика. - Пг., 1922; Крестьянские движения 1902 года: Материалы по истории крестьянских движений в России / Под ред. Б.Б. Веселовского, В.И. Пичеты, С.М. Фриче. - М.-Пг., 1923; Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року // Україна. - 1925. - № 4 (14); Дроздов И.Г. Крестьянские волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой русской революции 1905-1906 гг. (По неопубликованным архивным данным бывшего Черниговского губернского жандармского

управления, а также и по другим архивным материалам). - М. - Л., 1925; Флеровский И. Наша первая рабоче-крестьянская революция 1905 года. За двенадцать лет до Октября. - М.-Л., 1925; Кныш А.П. Двадцать лет тому назад / В кн.: Деревня в 1905 г. (По воспоминаниям селькоров). - М. - Л., 1926; Городцов А.И. Крестьянское движение в 1905 году. - Л., 1926; Граве Б.Б. К истории классовой борьбы в России в годы империалистической войны июль 1914 г. - февраль 1917 г. Пролетариат и буржуазия. - М.-Л., 1926; Карпов Н. Крестьянское движение в революции 1905 г. В документах. - Л., 1926; Качинский В. Селянский рух на Україні в роки 1905-1907. - Ч.1. - Полтава, 1927; Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 года. - Л., 1927; Руднев В. Крестьянское движение в начале XX века. - М., 1929; Киржниц А. Рабоче-крестьянские массы в борьбе с погромами в 1905 г. - М., 1930; Шестаков А.В. Борьба сельских рабочих в революции 1905-1907 гг. - М. - Л., 1930; Новицкий М. 1905 рік на українському селі (Спогади). - Харків, 1931; Крастынь Я. Революционная борьба крестьян в России в годы империалистической войны (1914-1916 гг.). - М., 1932; Гайсинович А. Крестьянское движение 1902 года в Харьковской и Полтавской губерниях. - М., 1934; Лавинский В., Фролов Н. Как жили крестьяне при царе. - Л., 1936.

3. Лось Ф.С. Селянські рухи на Україні в роки сталинської реакції // Наукові записки Інституту історії. - Т.1. - К., 1943; Йоко ж. Україна в роки сталинської реакції // Нариси з історії України. - К., 1944. - Вип. 11; Емелях Л.И. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году // Исторические записки АН СССР. - Т.38. - М., 1951; Деренковский Г.М. Ленинская «Искра» и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году // Доклады и сообщения Института истории АН СССР. - Вып.2. - М., 1954; Астахов В., Кондуфор Ю. Революционные события 1905-1907 гг. в Харькове и губернии. - Харьков, 1955; Дубровский С.М. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. - М., 1956; Революционные события на Полтавщине 1905-1907 гг. Документы и материалы. - Харьков, 1957; Теплицкий В.П. Реформа 1861 р і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). - К., 1959; Першин П.М. Нариси аграрної революції в Росії. - К., 1959; Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). - К., 1959; Крестьянское движение в России в 1890-1900 гг. Сборник документов / Под ред. А.В. Шапкина. - М., 1959; Демченко М.В. Робітничий і селянський рух на Україні в період сталинської реакції (1907-1910 рр.) - К., 1959.

4. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году. Сборник документов / Под ред. А.Г. Слюсаренко. - Харьков, 1961; Кирьянов Ю.И. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. - К., 1962; Лещенко Н.Н. Методика статистического изучения размаха и форм крестьянского движения XIX в. / Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. - К., 1962; Особенности аграрного строя России в период империализма // Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции», Май 1960 г. - М., 1962; Анфимов А.М. Российская деревня в годы первой мировой войны (1914-февраль 1917 гг.). - М., 1962; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. - М., 1963; Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880-х годов. - М., 1964; Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 р. - жовтень 1910 р.). Збірник документів. [Відр. ред. М.В. Демченко]. - К., 1965; Мальцева Н.А. О количестве крестьянских выступлений в период столыпинской аграрной реформы // История СССР. - 1965. - № 1; Крестьянское движение в России в годы первой мировой войны. Июль 1914-февраль 1917 гг. Сборник документов / Под ред. А.М. Анфимова. - М.-Л., 1965; Пойда Д.П. Про методику вивчення селянського руху періоду монополістичного капіталізму // Український історичний журнал. - 1966. - № 5; Першин П.Н. Аграрная революция в России: историко-экономическое исследование: В 2-х кн., кн.1. - М.; Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъёма 1910-1914 гг. - К., 1966; Крестьянское движение в России в 1907-1914 гг. Сборник документов / Под ред. А.В. Шапкина. - М. - Л., 1966; Минц И.И. История Великого Октября. - В 3-х т. - Т.1. - М., 1967; Історія селянства Української РСР: У 2-х т. - Т.1. - К., 1967; Литвак Б.Г. Опыт статистического изучения крестьянского движения в России XIX в. - М., 1967; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. - К., 1968; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму. - К., 1970; Мулявічус Л.П. Про методи та методику вивчення селянських рухів // Український історичний журнал. - 1971. - № 1; Коллард Юрій Спогади юнацьких днів 1897-1906: Українська студентська громада в Харкові і революційна українська партія / М.А. Антонович (вступне слово й редакція). - Торонто, 1972; Лось Ф.С., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914 рр. - К., 1976; Емелях Л.И. Крестьяне и церковь накануне Октября. - Л., 1976; Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. - К., 1977; Історія Української РСР: У 8-ми т. - 10-ти кн. - Т.3. - К., 1978; Дорохова А.П. Селянський рух на Україні в роки першої світової війни // Український історичний журнал. - 1978. - №8; Герасименко А.Г. Борьба крестьян против аграрной реформы

Столыпина в годы I мировой войны / Крестьянское движение в 3-х русских революциях. Межвузовский сборник. - Куйбышев, 1982; Опря А.В. Роль крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине: (1906 - 1916 гг.); Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Днепрпетровск, 1982; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. - Б.м., 1983. - Т.1; Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России 1881-1904 гг. - М., 1984; Герасименко А.Г. Борьба крестьян против столыпинской аграрной политики. - Саратов, 1985; Анфимов А.М. О методике учёта крестьянских выступлений и количества участников в них // В кн.: Социально-экономическое развитие России: Сб. статей к 100-летию со дня рождения Н.М. Дружинина. - М., 1986.

5. Столыпин П.А. Нам нужна Великая Россия...: Полн. собр. речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906 - 1911 гг. / Предисл. К.Ф. Шацко; Сост., коммент. Ю.Г. Фельштинского. - М., 1991; Шевченко В.М. Мобілізація земельної власності на Поділлі 1906 - 1914 рр. // Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України: Тези доповідей і повідомлень V Всеукраїнської конференції. - К., 1991; Шевченко В.М. Нові документи з історії селянського руху на Чернігівщині на початку ХХ ст. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991; Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття (Упорядник, автор передмови і приміток О.Федьков). - Тернопіль, 1991; Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. - М., 1991; Борисенко В.А. До питання про Революційну українську партію // Наукові праці з питань політичної історії. - К., 1991. - Вип.169; Алаторцева А.И. Советская историческая наука на переломе 20-30-х годов // История и сталинизм / Сост. А.Н. Мерцалов. - М., 1991; Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. Програмні документи перших політичних партій / Наук.-інформаційне підприємство «Пошук». [Упоряд. В.С.Журавський.]. - К., 1992; Політичні партії на Україні (1905-1925 рр.) / [Відп. за вип. М.Ю. Козицький]; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 1992; Шевченко В.М. Малоизученные формы классовой борьбы крестьянства Украины в годы Первой мировой войны // Крестьянское хозяйство: история и современность. - Часть 2. - Вологда, 1992; Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Український історичний журнал. - 1992. - № 3; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. - К., 1993; Наумов С.О. Діяльність українських політичних організацій на Сумщині (к. ХІХ - 1907 р.) // Матеріали ІІ Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції - Суми, 1994; Шевченко В.М., Демченко Т.П. До історії діяльності РУП на Чернігівщині // Сіверянський літопис. - 1995. - № 6; Трохимович В. Правда про селянина і землю // Армія України. - 1996. - 30 липня; Шевченко В.М. До питання про селянські виступи на Чернігівщині в період Першої світової війни (липень 1914 - лютий 1917 рр.) // Людина, суспільство, культура: історія та сучасність. - Чернігів, 1996; Седов А.В. Февральская революция в деревне: Учебное пособие. - Нижний Новгород, 1997; Майстренко В.С. Столыпінська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Харків, 1997; Шевченко В.М. РУП і селянське повстання 1902 року на Лівобережній Україні / Історія та культура Лівобережної України. - К., Ніжин, 1997; Солдатенков В., Кривошия В. Революційна українська партія // Віче. - 1998. - № 1; Тютюкин С.В. Первая мировая война и революционный процесс в России (Роль национально-патриотического фактора) // Первая мировая война: пролог ХХ века. - М., 1998; Шевченко В.М. До питання про кількісну характеристику селянського руху в Україні періоду Першої світової війни (1914-лютий 1917) // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. 14-15 травня 1998 року. - К., 1998; Андрусишин Б.І. Україна в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. 14-15 травня 1998 року. - К: НПУ ім. Драгоманова, 1998; Андрусишин Б. Україна в роки Першої світової війни // Історія в школі. - 1998. - № 5-6; Крестьянское движение в России в 1901-1904 гг. Сборник документов. - М., 1998; Демченко Т.П., Онищенко В.І. Аграрні рухи на Чернігівщині на сторінках часопису «Український вестник» (1906 р.) // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Вип. IV, Чернігів, 1999; Россия на рубеже XIX-XX веков. Материалы научных чтений памяти профессора В.И. Бовыкина. Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова, 20 января, 1999 г. - М., 1999; Вовк І. Українське селянство наприкінці ХІХ - на початку ХХ століття // Історія України. - 1999. - № 34 (вересень); Панченко П.П., Марчук В.А. Аграрная политика и аграрные отношения в России в ХХ веке. - М., 2000; Тюкавкин В.Г. Великоорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. - М., 2001; Бочаров В.В. Столыпінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Донецьк, 2001; Шевченко В.М. Селянське повстання 1902 року: погляд через століття // Література та культура Полісся. - Вип. 17. - Ніжин, 2001; Шевченко В.М. Загальна характеристика мобілізації приватної земельної власності на Півдні України (1906-1914 рр.) // Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. - Вип. 10. - 2002; Третяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: Навчальний посібник. - К., 2002; Шевченко В.М. Земля та її господарі: загадки історії (До питання про мобілізацію земельної власності в Україні у 1861-1917 роках) // Література та культура Полісся. - Вип. 20.

- Ніжин. - 2002; Анфимов А.М. П.А. Столыпин и российское крестьянство / А.М. Анфимов; Рос. акад. наук. Ин-т рос. истории. - М., 2002; Бойко В. Історіографія реформи державних селян другої половини ХІХ ст. в Лівобережній Україні // Література та культура Полісся. Вип. 20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (к. ХІХ - поч. ХХ ст.). - Ніжин, 2002; Шевченко В.М. Мобілізація колективної земельної власності на Півдні України у 1905-1914 рр. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. - Дніпропетровськ, 2002; Кугашев І. Участь українського селянства у політичній боротьбі 1917 року // Історія в школі. - 2002. - №2; Яременко М.Ф. Сумщина пореформена (1861 - 1916 рр.): Монографія. - Суми, 2002; Герасименко О.В. До питання про політичну агітацію серед селянства України на початку ХХ століття // Література та культура Полісся. Вип. 20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (к. ХІХ - поч. ХХ ст.). - Ніжин, 2002; Герасименко О.В. З історії селянських виступів у рр.). // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. - Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 2003. - Вип.7; Реснт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ - початок ХХ ст.). - К., 2003; Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. - М., 2004; Шевченко В.М. К вопросу о социально-правовом положении крестьянства в конце ХІХ - начале ХХ века (на примере Левобережной Украины) // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества: Сборник материалов межвузовской научно-практической конференции. - Вип. 2. - Чернигов, 2004; Бородин А.П. Столыпин. Реформы во имя России. - М., 2004; Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час першої світової війни // Український історичний журнал. - 2004. - № 4 (липень-серпень); Шевченко В.М., Герасименко О.В. Століття повстання селян у селі Володькова Дівця на Чернігівщині 1904 року. - Чернігів, 2004; Герасименко О.В. Революційна українська партія в боротьбі за селянство // Український селянин: Зб. наукових праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. - Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 2004. - Вип. 8. (Спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії); Ковальченко І.Д. Аграрный строй России второй половины ХІХ - начала ХХ в. - М., 2004; Наумов С. Глухівська організація РУП - УСДРП та її література (поч. ХХ ст.) // Сіверянський літопис. - 2005. - № 2-3; Реснт О.П. Революція та соціальні рухи трудящих мас України // Український історичний журнал. - 2005. - № 4; Первая революция в России: взгляд через столетие. - М., 2005; Шевченко В.М. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець ХІХ - початок ХХ) // Сіверянський літопис. - 2006. - № 2; Наумов С.О. Створення Революційної української партії // Український історичний журнал. - 2006. - № 2.
6. Мулявічус Л.П. Про методи та методику вивчення селянських рухів // Український історичний журнал. - 1971. - № 1. - С.27.
7. Лещенко М.Н. Удосконалювати методику дослідження селянських рухів // Український історичний журнал. - 1966. - № 5. - С.32-38; Лещенко Н.Н. Методика статистического изучения размаха и форм крестьянского движения XIX в. / Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. - К., 1962. - С.53-64.
8. Пойда Д.П. Про методику вивчення селянського руху періоду домонополістичного капіталізму // Український історичний журнал. - 1966. - № 5. - С.25 - 31.
9. Литвак Б.Г. Координація методики вивчення селянського руху - завдання принципової важливості // Український історичний журнал. - 1967. - № 1. - С.100-104; Литвак Б.Г. Опыт статистического изучения крестьянского движения в России XIX в. - М., 1967.
10. Мулявічус Л.П. Вказ. праця. - С.23-32.

АНАТОЛІЙ ТИМОШЕНКО

●

ГРОМАДСЬКА І БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ Г.ГАЛАГАНА

Серед дослідників зустрічається думка про те, що історія - це насамперед люди та їх вплив на хід історичних процесів. Розвиваючи цю ідею, зауважимо, що сила такого впливу залежить від місця тієї чи іншої особи в політичній ієрархії, особливостей її характеру, мислення, таланту і виховання. Даючи оцінку зробленому конкретною людиною, потрібно говорити про глибину її внутрішнього світу, оскільки, навіть вчинки не можуть бути мірилом, коли не доведено, що це не поза. Розмаїття і суперечливість в оцінках зробленого Г.Галаганом - відомим громадським діячем др. пол. ХІХ ст. - у черговий раз засвідчують, що аналіз життя

і діяльності особистості - справа кропітка і нелегка, адже кожна людина живе у суспільстві, а отже, процеси, які відбуваються в ньому, знаходять своє відображення в її думках, мріях, справах.

Потрібно відзначити, що громадська і благодійна діяльність Г.Галагана завжди цікавила дослідників, а тому є найвивченішою стороною його багатогранного суспільно-корисного служіння. Зокрема, означеній проблемі присвячені дослідження Т.Ткаченко, М.Смольницької, С.Білокінь, М.Слабошпицького, А.Матвєєва [1]. Все ж поза увагою дослідників залишилося чимало фактів, які суттєво доповнюють і дають змогу ґрунтовніше підійти до оцінки його громадської діяльності, котра мала яскраво виражене національне забарвлення з помітним вкрапленням слов'янофільських поглядів. Саме такий синтез викликав свого часу в історика О.Дорошкевича неоднозначне ставлення до зробленого Г.Галаганом, а тому виникає потреба ще раз повернутися до цієї проблеми і на основі залучення додаткових матеріалів об'єктивно проаналізувати погляди і практичні дії відомого мецената та громадського діяча.

Так, розкриваючи меценатську грань діяльності Г.Галагана через призму стосунків його з відомими людьми, доречно буде зупинитися на характеристиці взаємозв'язків поміщика з відомим уже на той час Т.Шевченком. Весною 1840 р. молодий поміщик-студент випускного курсу Петербурзького університету, гостюючи разом з учителем Ф.Чижовим у М.Маркевича, вперше зустрівся з поетом. Згодом між ними встановилися досить близькі стосунки - вони стали приятелями. У 1844 р. поет подарував Г.Галагану екземпляр поеми «Тризна» [2, 47]. Як свідчать записи у щоденнику митця, дружні стосунки з ліберально-демократичним поміщиком збереглися і надалі. Так, у записі від 28 березня 1858 р. йдеться: «Зайшов до готелю Клея і зустрів там Галагана, котрий привіз мені листа від Максимовича з його віршами, які він читав 25 березня під час урочистого обіду на мою честь. А головне, що Григорій привіз мого «Єретика», якого я вважав безнадійно втраченим» [3, 516]. Отже, Г.Галаган став безпосередньо причетним до врятування відомої поеми. Спількуючись з поетом на різні теми, добре освічений і не позбавлений літературного хисту панич широко цікавився головним надбанням Т.Шевченка - його безсмертною поезією. 16 квітня 1858 р. поет зробив такий запис у власному щоденнику: «Галаган приїхав просити записати йому мій «Весняний вечір». Я з великим задоволенням виконав його прохання» [3, 520]. Приятельські стосунки згодом переросли у дружні, рівноправність і щирість яких сприяли тому, що друзі часто ділились один з одним своїми планами й задумами, розраховуючи на об'єктивну оцінку власних дій та вчинків. Так, у записі, зробленому поетом 19 квітня 1858 р., йдеться: «Вечір провів у Галагана. Він прочитав опис свого будинку, зведеного у старому малоросійському стилі у Прилуцькому повіті. Панський, але гарний і вартий наслідування задум» [3, 522].

Розкриваючи мотиви побудови споруди, Г.Галаган писав: «Незважаючи на різні залишки, що подекуди збереглися і свідчили про зовсім своєрідний стиль побудови, який належав саме нашому краю, тих особливостей не помічали, і, навіть, нехтували ними, як і усім рідним. Тут нема чому дивуватись, адже саме дорогоцінне надбання всякого народу - його рідне слово, мелодія, архітектура - були у нас у Малоросії занехаяні і, навіть, до крайності принижувані так званим нашим освіченим класом» [4, 2]. З метою збереження кращих надбань української архітектури, а також для того, щоб привернути до існуючої проблеми увагу громадськості, Г.Галаган вирішив побудувати згаданий будинок. Для втілення задуму у життя, він звернувся до молодого петербурзького архітектора Е.Червінського, який був родом з України. Разом вони їздили по селах, оглядаючи кращі хати, у яких найбільш виразно проявлялися народні традиції. Такими були дім полковника Г.Галагана у с. Липове, кам'яниця полковника Я.Лизогуба у Седневі, будинок Б.Хмельницького у Суботові, але жоден з них не був узятий за взірець.

За основу будинку у Лебединцях було взято класичний приклад народної

архітектури - хату на дві половини, але її планування та об'ємно-просторове вирішення було збагачене.

Збудовано ту споруду було за досить короткий термін. Розпочалось будівництво у 1854 р., а через два роки господар міг вже приймати там гостей. Їхнє око приємно вражали й милували дерев'яні рублені стіни, зовні побілені, ще й оперезані призьбою, різьблені стовпчики ганків, граціозні напівфронти і виразна солом'яна покрівля даху, що чудово вписувала будинок в оточуючий його великий липовий гай. Планування, фасад і внутрішнє оздоблення будинку засвідчило, що молодому архітектору вдалося повною мірою реалізувати задум Г.Галагана, зібравши воедино усі найкращі мистецькі прикмети народної архітектури Полтавщини і Чернігівщини. Як відзначали сучасники, будинок той викликав у них неабияку зацікавленість. Вони вбачали в тій будівлі щось «від замків рицарських часів, швейцарської хижі й італійської вілли, що дозволяло спочити душею, зосередитись і заспокоїтись» [5, 5]. Зауважимо, що виразне українське спрямування новозбудованої споруди, відтворюючи самотність національної архітектури, викликало невдоволення певних сил, які вбачали у цьому навіть небезпеку для існуючого порядку. Але двадцятип'ятирічний поміщик виявив неабияку витримку й твердість у відстоюванні наміру довести розпочату справу до логічного завершення.

Продовжуючи дослідження взаємин Г.Галагана з Т.Шевченком, наголосимо на ще одному прикладі їхньої співпраці. Мається на увазі участь обох у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, хоча стосовно землевласника далеко не всі дослідники вважають це незаперечним фактом. Наприклад, В.Борисенко, називаючи членів товариства, не згадує поміщика у їх числі. Іншої думки М. Слабошпицький, який стверджує, що поміщик все ж належав до братчиків і залишився непокараним після розгрому товариства лише завдяки зусиллям свого вчителя Ф.Чижова, який все зробив, аби вивести колишнього учня з-під удару. З точки зору витоків і повноти наявної інформації, а також змісту програмних положень товариства, приходимо до висновку про участь Г.Галагана у засіданнях і зборах організації, при цьому питання членства залишається дискусійним. Не підлягає сумніву інше - він, як і багато кирило-мефодіївців, перебував під впливом поезії і поглядів Т.Шевченка, а тому роль поета у формуванні національно-політичної свідомості поміщика вбачається автором як надзвичайно важлива.

Розкриваючи громадську і благодійну діяльність Г.Галагана, необхідно відзначити, що у 50-х роках вона набула рис багатогранності і подальшого розвитку. Так, до нього як до людини освіченої, котра відстоювала національно-просвітницькі ідеї піднесення культурного рівня народу та пробудження національної свідомості, й водночас великого землевласника, звертали за допомогою багато діячів науки, освіти, культури. Зокрема, його прохали допомогти видрукувати збірку українських пісень М.Максимовича, видання якої припинилося через нестачу коштів. Папір та друкування кожного тому коштувало близько 300 крб., але, незважаючи на відчутні витрати, Г.Галаган задовольнив прохання, оплативши всі друкарські роботи [6, 446].

Наприкінці березня 1853 р. до мецената звернувся А.Рігельман з проханням допомогти видати твори А.Метлицького, доповнивши окремі розділи збірки, а саме купальські, жайничні, осінні та коліскові пісні [6, 448]. Г.Галаган запропонував видати пісні з нотами, на що А.Рігельман зауважив: «Ти вимірюєш на аристократичну ногу. Користі для аристократів, які давно опухли до всього живого, не буде, а люди середнього достатку купити не зможуть, бо дорого. А втім, ти видаєш, тому і воля твоя» [6, 451].

Відомо, що багато представників ліберального руху займалися просвітницькою діяльністю, вбачаючи в цьому можливість морального пробудження народу. Поділяючи таку точку зору, Г.Галаган запропонував почати видання творів для народного читання та творів П.Куліша. Але якщо перша пропозиція знайшла підтримку і схвалення з боку української інтелігенції як така, що «може вважатися

зручним способом виховання», то друга - викликала невдоволення як «справа несуттєва». Про це свідчить лист того ж А.Рігельмана, де він досить різко вказує поміщику на необхідність утриматися від друкування творів П.Куліша. «Я б не бажав, щоб його книга потрапила до рук простих людей. І кожен, хто любить спокій і не збирається викликати потрясіння, не побажає цього» [7, 190]. Варто відзначити, що такі погляди поділяло чимало представників як інтелігенції, так, звичайно ж, і багатих землевласників, заможних людей інших верств. Усі вони неодноразово дорікали Г.Галагану за його «крайній лібералізм».

До щедрого благодійника звертались не тільки за матеріальною допомогою, але й за порадою. Так, А. Метлицький радився з ним щодо орфографії, формату і друку деяких книжок, розмірковував над введенням нових букв [8, 450]. У свою чергу Г.Галаган не залишався осторонь проблем, що повсякдень хвилювали прогресивних діячів просвітицького руху. Так, у листі від 21 грудня 1864 р. він радив М.Максимовичу припинити поки що друкувати абетки для народних шкіл, і пропонував подумати над можливістю виготовлення інших навчальних посібників [9, 2].

Прикладом того, що служіння суспільним інтересам стало нормою життя поміщика, було його щедре меценатство на користь храмів і монастирів. Галагани ще з XVIII ст. активно допомагали православній церкві, виділяючи гроші, будівельні матеріали, даруючи землі під будівництво культових споруд, облаштування церков. Г.Галаган, ніби намагаючись компенсувати певну пасивність у цьому питанні декількох представників минулих поколінь роду, надавав церкві постійну допомогу.

Так, відразу після того, як він одержав право керувати справами у маєтку, ним було надано грошову допомогу Густинському монастирю. У грудні 1849 р. для ремонту цієї споруди виділено 1500 крб., а через місяць, для завершення ремонтних робіт, додатково передано ще 400 крб. [10, 26]. Для господарських потреб Георгіївського монастиря, що у Козельці, було виділено 110 дес. землі й дарчий акт на неї. Одержавши такий подарунок, настоятель монастиря ігумен Феодосій широко подякував благодійнику.

Незважаючи на фінансово-економічну кризу, що охопила поміщицькі маєтки наприкінці 50-х рр. XIX ст., Г.Галаган не полишав опікуватися справами й проблемами православної церкви. Зокрема, протягом чотирьох років велося будівництво церкви у Сокиринцях. Попри усі проблеми з грошима і відсутність достатньої кількості матеріалів будівництво було завершено на початку 1858 р. [11, 62].

У не менш складне перше пореформене десятиріччя Г.Галаган вважав святим обов'язком підтримати храми і монастирі. Так, у 1868 р. завдяки коштам, що виділив меценат, було завершено ремонт церкви в Озерянах і підготовлено проект та проведено підготовчі роботи для будівництва церкви у Гнилиці [12, 2]. Через три роки місцевий священик, отець Стефан Грабовський, одержав від щедрого поміщика землю під будівництво власної садиби.

Звичайно ж, дарунок землі священику можна розцінювати по-різному, і все ж не потрібно вбачати у цьому виключно корисливі сподівання щедрого поміщика, адже Г.Галаган своєю діяльністю довів зворотне. Архівні матеріали містять чимало документів, де йдеться про допомогу простим віруючим. Підтвердження цьому можна вбачати у його пропозиції про відокремлення парафії в Лебединцях. Справа в тому, що до 1873 р. миряни двох сіл, Лебединців і Карпилівки, склали одну церковну парафію, що з урахуванням чисельності парафіян викликало чимало проблем. Вирішити їх можна було, лише створивши дві окремі парафії, що й було зроблено власником маєтку, незважаючи на неабиякі труднощі. Потрібно було збудувати церкву у Карпилівці, а також знайти можливість утримувати священика церкви св. Варвари у Лебединцях. З цією метою землевласник передав церкві 33 дес. землі з будівлями, а також вмовив церковних чинів залишити священику попередній оклад. Більше того, вніс до кредитної спілки 1000 крб. з тим, щоб

відсотки йшли на зарплату священику [13, 6]. Промовистий факт вкотре засвідчив благородство поміщика, що було властиве йому протягом усього життя.

Ще у 1845 р. Г.Галаган, аналізуючи стан господарства у власних маєтках, відзначав вкрай незадовільне матеріальне становище селян в Ічні. На середину 70-х рр. господарство Ічнянської економії помітно зміцніло, покращились умови життя і селян, але громада все ж не змогла зібрати необхідні кошти для будівництва церкви. Власник запропонував побудувати нову церкву з цегли і, дізнавшись про те, що парафіяни змогли зібрати тільки 5500 крб., вирішив пожертвувати мирянам 10000 крб. для завершення будівництва храму [14, 24].

Багаторічна дієва й щира допомога православної церкві та віруючим сприяла зростанню авторитету Г.Галагана серед священнослужителів і простих селян. Майже в усіх власних маєтках він був головою церковнопарафіяльного попечительства, сумлінно виконувавши покладені на нього обов'язки, багато зробив корисного для земляків.

Долучився Г.Галаган і до відновлення та активізації громадського руху наприкінці 60-х рр. XIX ст. Громадівці постійно вишукували ширші можливості для друкування літературних, етнографічних і популярних видань. З цією метою вони створили у січні 1873 р. історичне товариство Нестора-літописця, почесним членом якого обрали Г.Галагана. У наступному місяці почав діяти Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Ведучи мову про його засновників, історик В.Борисенко називає прізвища громадівців Лисенка, Беренштама, Русова, Чубинського, Житецького, Лазаревського, Драгоманова, Старицького та інших. Незрозуміло, чому нічого не сказано про людину, яка очолила новостворений відділ, а цю почесну посаду обіймав Г.Галаган. Більше того, не маючи власного приміщення, члени товариства збиралися в оселі голови, де проводили у творчих дискусіях чимало часу, намагаючись визначити найефективніші напрямки діяльності.

Розкриваючи зміст роботи відділу, зауважимо, що вона полягала у зборі і виданні різноманітного матеріалу з історії, географії, природознавства, статистики та економіки краю. Окрім цього, друкувалися пісні, казки, легенди, результати проведеного відділом перепису населення Києва тощо. Щодо перепису киян додамо, що у 1874 р. було створено відповідний комітет на чолі з Г.Галаганом. Серед питань, які повинні з'ясувати переписувачі, називалися: чисельність населення, вік, етнічний склад, якою мовою розмовляли, кількість будівель тощо. Не вдаючись до аналізу інших результатів, відзначимо, що станом на 2 березня 1874 р. у Києві мешкало 127250 жителів, з них грамотними були 53335 осіб, 56042 киянина - неграмотні, решта - діти до 7 років [2, 51]. Характеризуючи «київський» період у житті поміщика-добровольця, відзначимо, що трьома роками раніше його обрали гласним міської думи, а згодом він був одним з двох кандидатів на посаду міського голови. За результатами голосування, з перевагою у 10 голосів переміг П.Демидов, який напередодні пообіцяв пожертвувати гроші для будівництва 100 дешевих квартир, а Г.Галаган пропонував відкрити навчальний заклад (колегію). Кияни зробили вибір на користь житла [2, 49].

Опікуючись проблемами загального характеру, поміщик не полишав поза увагою й конкретних людей, які потребували допомоги. Яскравим прикладом її безкорисливості була турбота про кобзаря Остапа Вересая. Так трапилось, що останній був кріпаком Г.Галагана, але поміщику, який тонко розумівся на мистецтві, достатньо було декілька разів послухати талановитого співака, щоб зрозуміти, хто перед ним. Наслідком стало звільнення кобзаря з кріпацтва. При цьому поміщик розумів, що відпустити на волю сліпу людину ще півсправи. Потрібно було забезпечити пристойне існування митця, допомогти йому розвинути свій талант, вийти у широкий світ. До честі господаря маєтку все це було зроблено. Так, у жовтні 1871 р. О.Вересай вперше виконував власні твори у Києві. 28 вересня 1873 р. Г.Галаган привіз кобзаря для участі у спеціально скликаному засіданні Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Саме після

того публічного виступу славетного виконавця було вперше зроблено глибокий аналіз його творчості. Історико-мистецьку, професійну оцінку їй дали М.Лисенко та О.О.Русов. Через певний час про українського Гомера, як називали Вересаєва тодішні газетярі, дізналися у Петербурзі. Саме там самотнього українського митця слухали цар з сім'єю, які були приємно вражені виконавською майстерністю кобзаря.

Варто зауважити, що близькі стосунки Г.Галагана з О.Вересаєвим мали позитивне значення для них обох. Розголос про талановитого співака і поміщика-ліберала, який не шкодував коштів на культуру й освіту, ніби магнітом притягував до Сокиринців композиторів, поетів, художників. Спілкуючись з П.Кулішем, Л.Жемчужниковим, М.Лисенком і багатьма іншими відомими людьми, які приїздили до господаря мастку, кобзар не замикався у собі, а мав нагоду урізноманітнювати і поглиблювати свою творчість. Саме така оцінка стосунків вбачається нам об'єктивнішою, ніж твердження дослідника О.Дорошкевича, який вказував на деяку односторонність співпраці кобзаря і відомих представників української та російської інтелігенції.

Викладені факти свідчать, що на початок 70-х років у Г.Галагана сформувалося стійке бачення і розуміння меценатства як вкрай необхідного, а то й єдиного способу підтримати українську культуру, освіту і тим самим долучитися до прогресивних сил національної інтелігенції.

Належить підкреслити, що активізація громадської діяльності Г.Галагана збіглася із відчутним піднесенням у національно-духовному відродженні українського народу. Все це викликало неабиякий спротив усіх консервативних і реакційних сил, що призвело до появи сумнозвісного Емського указу 1876 р. Окрім інших згубних для українства наслідків, було закрито і Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Подальше посилення реакції відбулося після вбивства Олександра II. Репресії проти народників призвели до того, що дехто з громадівців занепав духом, зневірившись у можливості розв'язати політичні й національно-культурні проблеми України, відійшов від активної громадської діяльності. Лідери громадівців В.Антонович і П.Житецький головну увагу зосередили на літературній, науковій і викладацькій роботі. Стосовно останнього, то він працював викладачем у Колегії Павла Галагана. Свого часу громадівець був репетитором юного Павла, коли той готувався складати іспити до 6 класу Другої Київської чоловічої гімназії. Відтоді й виникла взаємна симпатія в Г.Галагана і П.Житецького, яка з роками переросла у дружбу. Навіть переслідування поліції і вимушений від'їзд з України громадівця не похитнули віру в нього поміщика, який вмовив тодішнього міністра освіти графа Д.Толстого дати дозвіл працювати опальному П.Житецькому в колегії, під особисту відповідальність за його політичну благонадійність [15, 2].

До честі лідерів київської громади, їхня розгубленість тривала недовго. Враховуючи наступ реакційних сил, вихід знайшли у проведенні досліджень і пропаганді історії, археології, етнографії, літературознавства України, а також друкуванні художніх творів, мемуарів, щоденників. Для реалізації задуму В.Антонович, О.Лазаревський і Ф.Лебединцев заснували у 1882 р. журнал «Киевская старина». Про особливості інформаційного змісту видання буде сказано далі, а перед тим звернемо увагу на шляхи розв'язання проблем, пов'язаних з фінансуванням часопису. Справа в тому, що в історичній літературі утвердилася думка про провідну роль відомого мецената В.Симиренка у вирішенні фінансових питань, які гостро стояли перед редакцією журналу. Так, історик В.Борисенко відзначав: «Громадівці на кошти Василя Симиренка заснували «Киевскую старину» [16, 476]. Дослідники Т.Курінна і Н.Голубкова вказують на те, що В.Симиренко регулярно покривав дефіцит журналу, надаючи тому благодійну матеріальну допомогу [17, 3]. Безперечно, все це мало місце, і применшувати значення відомого українського мецената не потрібно, але й зводити його роль до рятівника «Киевской старины» все ж не варто. Таке

застереження базується на вивченні змісту листів редактора журналу Ф.Лебединцева до Г.Галагана, у яких йдеться про матеріальну скруту, куди потрапив колектив уже в перший рік існування часопису. Про масштаби фінансової кризи, яка з часом поглиблювалася, свідчить лист головного редактора до Г.Галагана від 3 лютого 1883 р. Там говориться: «Становище «Киевской старины» не тільки погане, але й безнадійне. Підписка впала на 20%, і впаде ще. Говорив з усіма про кризу: усі твердять одне - шукати тимчасової допомоги. Звертаюся до Вас з єдиним проханням - дайте мені знати, чи можлива спроба допомоги від графа Толстого. Якщо це неможливо, то я повинен вжити заходів, щоб своєчасно ліквідувати справу і самому шукати такої служби, яка б не позбавила мене права на пенсію, дала право ліквідувати борг. Якби хто взяв у мене сьогодні «Киевскую старину», я віддав би йому залюбки» [16, 3]. Зміст листа засвідчив повну безнадійність і розгубленість Ф.Лебединцева. Зарадити справі можна було лише енергійними діями, що й зробив Г.Галаган, домігшись видачі журналу державної субсидії. Видання було врятоване, але саме цей факт неоднозначно було сприйнято як окремими урядовцями, так і деякими істориками. Ведучи мову про особливості українського руху другої половини XIX ст., дослідник О. Дорошкевич писав: «Український рух своїм правим флангом безперечно охоплював місцевих аграріїв, а через них простував до найреакційніших чиновників царської держави, таких, як К.Победоносцев, граф Д.Толстой та інші. «Киевская старина», одержуючи допомогу від помірковано-ліберальної групи українофілів, разом з тим шукала підтримки з боку Синоду та Міністерства внутрішніх справ, тобто органів влади, що даремно грошей не дають, вимагаючи відповідної ідеологічної компенсації» [18, 3].

На ту статтю відгукнувся А.Степович, вказуючи: «О.Дорошкевич ставить у вину Галагану, що він, ставши членом Державної Ради, мав зносити з представниками реакційних сил. Але він вимушений був підтримувати ті відносини, щоб без великих чвар влаштувати різні корисні громадські справи. Окрім того, не потрібно забувати, що увесь уряд був реакційним, і у Галагана не було іншого виходу» [6, 7].

Повертаючись до статті О. Дорошкевича, відзначаємо гостру критику ним позиції поміщика-українофіла під час зустрічі його з великим князем Костянтином Миколайовичем. Автор критичної статті докоряє Г.Галагану за нібито виявлену безпринципність і малодушність, коли князь висловив невдоволення тим, що народні читання у малоросійських школах проводяться українською мовою. Історик з неприхованим сарказмом відзначав: «Прихильник Шевченків, поміщик-українофіл намагався відтворити правду, визнаючи, що народна школа у тім краї знаходиться між канцелярською мертвечиною Міністерства народної освіти і попівською брехнею» [18, 4]. Відразу ж зауважимо, що далеко не кожен наважився б сказати подібне представникові царської сім'ї, а Г.Галаган це зробив. Як свідчить запис у його щоденнику, протистояти реакційним силам було досить складно. Читаємо занотоване: «Був у К.Победоносцева. Він сильно нападав на мене, що я виклопотав субсидію «Киевской старине». Гарячкуючи, казав, що Лебединцев - людина ненадійна, шкідлива, українофіл, а журнал - сепаратистський. Я запитав у Победоносцева, чи читав він статті, що там друкуються. З'ясовується - ні, а гарячкує» [20, 16]. Заперечуючи автору критичної статті, відзначимо, що Г.Галаган був практичним діячем і не міг розірвати усі зв'язки з владою, незважаючи на взятий урядом правий курс у внутрішній політиці. Тому важко не погодитися зі словами історика А.Степовича: «А хіба краще було, якби «Киевская старина» зовсім перестала виходити через нестачу коштів або ж вольове закриття журналу владою?» [19, 8]. Поміркваність, а то й певний консерватизм поміщика, за великим рахунком, вберегли видання від найгіршого - ліквідації його реакційними силами.

Заслуговує на увагу і подальше вивчення позиції Г.Галагана щодо польського питання та галицьких зв'язків. З'ясовуючи його ставлення до цього

далеко не однозначного питання, звернемося до документів. Збереглися записи у щоденнику, звідки дізнаємося про діяльність його як голови Київського відділу слов'янського благодійного комітету. Зміст записів свідчить, що він цікавився тяжкою долею Галичини, болісно сприймаючи утиски галичан, які ті змушені були терпіти від поляків. Взагалі ж, галицьке «народництво» Г.Галагана базувалося скоріше за все на поглядах його друзів-слов'янофілів Ф.Чижова, І.Аксакова та Ю.Самаріна. У бесідах з істориком А.Степовичем поміщик висловив своє бачення вирішення проблеми. Він говорив: «Перш за все нам треба рятувати галичан від ополячення і для цього не потрібно шкодувати ніяких матеріальних засобів, а що буде далі - то вже інша справа, справа історії. Можливо галичани приймуть російську літературну мову, можливо будуть розробляти свої діалекти, до яких пристануть і українські письменники. А поки що нам з усіх сих потрібно боротись з поляками, які з своєю шляхецькою ідеологією є лютими ворогами «демократичної Русі» [4, 5].

Повністю захоплений ідеєю боротьби, з метою захисту національних інтересів, Г.Галаган писав М.Юзефовичу: «Закликаю усіх нас проїнятих патріотичними почуттями і особистою любов'ю до своєї землі, і тоді ми будемо незламною силою і нам не треба було б боятись, а ні зовнішнього ворога, будь він зі списом, чи в іезуїтській рясі, а ні ворога внутрішнього, що вперто гніздиться у часто невігласному і чужому нам петербурзькому правлінні. Справді діяльну допомогу могла б надати народу освічена частина, тобто наше малоросійське дворянство. Але більшість наших дворян-поміщиків, маючи на собі деякий зовнішній блиск вихованості, не мають ні на грош моральної освіти, яка нерозлучна з істинною любов'ю до своєї землі. Недостатньо говорити мовою народу, треба вірити його вірою і замість возведення його до висот своєї фантазії треба самим зійти до народу і тоді зробитися його вірним відголоском» [22, 2].

Розуміючи, що моральної підтримки для галичан не достатньо, поміщик узяв безпосередню участь у підготовці до видання книги про Галичину, а також оголосив збір пожертвувань для підтримки руського елементу у краї. Зазначимо, що «руський» у трактуванні Г.Галагана не означає «російський», а має значення національного, етнічного і відмінного від польського. Як підтвердження можна вважати його публікацію у газеті «Москва», де автор з болем констатував: «Хотілося б бажати, щоб почуття народної самосвідомості розвивалось у нас швидше, а то ми так далекі до людей і їхніх проблем. От і галичани, здається, більше відомі тільки у колі вчених або любителів етнографії, ніж взагалі у руському суспільстві» [23, 2]. Намагаючись виправити становище, Г.Галаган залучав до роботи студентів, представників творчої інтелігенції, які повинні були допомогти галичанам протистояти польському засиллю. Так, у 1871 р. 58 його однодумців зібрали 405 крб. для підтримки видавництва, що друкували газети та журнали українською й російською мовами. На прохання поміщика випускник Київського університету М.Астряб зібрав 1000 книг для Руської бібліотеки у Перемишлі.

Необхідність зусиль у цьому напрямку Г.Галаган пояснював тим, що «наша малоросійська народність зазнає якщо не переслідування, то у крайньому разі відсутності всякого покровительства: уже 6 місяців клопочуся у цензурі про дозвіл на випуск творів самого невинного письменника Квітки окремими дешевими книжками для народу, але дозволу до цього часу не одержано» [24, 5]. Цей приклад у черговий раз засвідчив складність і неоднозначність ситуацій, з яких Г.Галаган мав вийти з честю - вирішивши справу, допомогти людям, водночас балансує на межі повного відторгнення реакційними урядовцями і можливістю бути незрозумілим тими людьми, заради яких він робив ті добрі справи. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що у той час нова українська інтелігенція ще тільки формувалась, і прогресивні представники малоросійського дворянства, які мали

статі, на думку поміщика, провідником української ідеї, робили перші кроки на шляху до інтеграції «російських» і «польських» українців.

Наведені факти свідчать, що позиція Г.Галагана стосовно галичан багато в чому близька до поглядів народовців, хоча він і не поділяв їхніх найбільш радикальних програмних постулатів. При цьому варто наголосити, що зусилля поміщика-українофіла в основному спрямовувалися на збереження і розвиток чи не найголовнішої підвалини існування суспільства - рідної мови і літератури, а отже, позитивно впливали на культурно-освітній рівень і національну свідомість місцевого населення.

Узагальнюючи викладений матеріал, зауважимо, що діяльність Г.Галагана, спрямована на пошук внутрішньо-української єдності, є свідченням того, що він поступово перетворювався із студента-мрійника у глибокомислячого державного діяча, патріота і високоосвідомого громадянина, який щиро переймався як проблемами окремої людини, так і проблемами загальнонаціональними.

Джерела та література:

1. Ткаченко Т. Громадська та благодійна діяльність Г.П.Галагана. Дис... канд іст. наук. - К., 2003. - 229 с.; Смольницька М. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871-1920 рр.). Автореф. дис... канд. іст. наук. - К., 2004. - 20 с.; Матвеев А. Родина Галаганів: історичні контрасти // Вітчизна. - 1995. - № 7-8. - С. 115-117; Слабошпицький М. Українські меценати. -К.: Ярославів вал, 2001. - 327 с.; Білокінь С. Колегія Павла Галагана // Київ. - 1988. - № 8. - С. 144-149.
2. Ковалинський В. Меценати Києва. - К.: Київ, 1998. - 523 с.
3. Шевченко Т. Автобіографія, щоденник, вибрані листи. - Т 5. -К.: Дніпро, 1979. - 567 с.
4. ІР НБУ ім. В.Вернадського. Ф. 1. Спр. 6870. Письмо о малороссийском будынке (март 1858 г.). - 3 Арк.
5. Малороссийский будынок // Киевская старина, 1904. № 7-8. - С. 1-7.
6. Частная переписка Г.Галагана // Киевская старина. - 1899. -№ 4. - С. 440-454.
7. Частная переписка Г.Галагана // Киевская старина. - 1899 - № 5. - С. 181-198.
8. Частная переписка Г.Галагана // Киевская старина. - 1899. -№ 6 - С. 437-465.
9. ІР НБУ ім. В.Вернадського. - Ф. 3. - Спр. 5685. Лист Галагана до Максимовича (21 грудня 1864 р.). - 2 Арк.
10. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. Оп. 1. - Спр. 574. От духовных лиц с благодарностью Г.Галагану (19 ноября 1819 - 16 октября 1864 гг.). - 54 Арк.
11. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. Оп. 1. - Спр. 1903. Контракты на постройку зданий и другие работы (16 января 1802 - 20 ноября 1867 гг.). - 72 Арк.
12. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. Оп. 1. - Спр. 135. Галагану от Ф. Петриченка (27 ноября 1868 г.). - 4 Арк.
13. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. Оп. 1. - Спр. 1251. Протоколы заседаний церковноприходского попечительства (1 мая 1823 - 6 сентября 1884 гг.). - 50 Арк.
14. ЦДІА України м. Київ. - Ф. 1475. Оп. 1. - Спр. 225. Г.Галагану от управляющего Гнилицкой экономией (25 мая 1870 - 2 апреля 1877 гг.). - 83 Арк.
15. ІР НБУ ім. В.Вернадського Ф. 10. - Спр. 5804. Михалевич О.: спомини про Київську громаду (квітень 1894 р.). - 2 Арк.
16. Борисенко В. Курс української історії. - К.: Либідь, 1999. - 615 с.
17. Голубкова Н. Рід Симиренків, багатий талантами // Діловий кур'єр. - 1996. - № 32. - С. 3.
18. Дорошкевич О. Український рух в оцінці поміщика 80-х рр. // Червоний шлях. - 1924. - № 6. - С. 1-6.
19. ІР НБУ ім. В.Вернадського. - Ф. 179. - Спр. 130. Степович А. Еще к характеристике Галагана (1924 г.). - 11 Арк.
20. ІР НБУ ім. В.Вернадського Ф. 1. - Спр. 91. Дневник Г.П.Галагана за 1883 г. (март - ноябрь 1883 г.). - 42 Арк.
21. ІР НБУ ім. В.Вернадського. - Ф. 10. - Спр. 14774. Степович А. До Києво-галицьких зв'язків (1930 р.). - 13 Арк.
22. ІР НБУ ім. В.Вернадського. - Ф. 3. - Спр. 169. Лист Галагана до М.Юзефовича (16 квітня 1870 р.). - 2 Арк.
23. ІР НБУ ім. В.Вернадського. - Ф. 3. - Спр. 795. Лист Г.Галагана до редакції газети «Москва» (11 лютого 1871 р.). - 3 Арк.
24. ІР НБУ ім. В.Вернадського. - Ф. 2. - Спр. 26741. Особисті папери Г.Галагана (червень 1884 р.). - 11 Арк.

РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ У НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ І ПРИВАТНОМУ ЖИТТІ ПРОФЕСОРА ІСТОРІЇ

М. М. БЕРЕЖКОВА

Останнім часом серед несправедливо забутих, а нині повернутих до історії імен видатних діячів науки і культури України, стало частіше з'являтися ім'я професора Ніжинського історико-філологічного інституту, визнаного спеціаліста з російської історичної медієвістики, організатора і активного діяча Ніжинського наукового товариства краєзнавців Михайла Миколайовича Бережкова (1850 - 1935).¹ За цими історичними розвідками ми бачимо його не тільки авторитетним дослідником історії Росії й України, фундатором і керівником провідного краєзнавчого осередку Лівобережної України, висококваліфікованим викладачем вищої школи, досвідченим педагогом, що підготував чималу когорту послідовників своєї фахової справи. Він постає як глибоко релігійна, непересічна й цілісна особистість, що за будь-яких історичних обставин не зрадила своїх переконань і принципів.

Грунтовним підтвердженням цьому є особисті щоденники М. М. Бережкова 1920-х рр., що збереглися в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського.² За ними можна відтворити реалії не тільки суспільного і приватного життя науковця у цей час, а і його душевно-психологічний стан. Щоденники ці - документ сповідального характеру, оскільки М. М. Бережков не мав власної сім'ї, був людиною самотньою. До найближчого товариського кола входили лише декілька колег, сповідник, з рідним братами Євгеном та Дмитром і сестрою Марією доводилось лише листуватися. З огляду на це, та враховуючи тогочасну політичну атмосферу підозрілості*, можна стверджувати, що щоденник був для нього чи не єдиною можливістю виговоритися, поділитися занепокоєннями і радощами, сумнівами і міркуваннями. За висловом самого професора, за писанням щоденника він «відводив душу»: «Я в ньому сповідаюся собі і Господу, зміцнююсь, з'ясовуюсь сам собі, додумую те, що промайнуло подумки, шукаю і знаходжу слово, ... адже я пишу тільки для себе, пишу, тому що думка просить під перо. Об'єктивну себе, так би мовити, суджу себе, каюся. ... Щоденник - не мемуари, не автобіографія. А втім «від нічого робити» і у пошуках «справи» пишу свій щоденник. І за звичкою пишу, ось уже півстоліття, здається».³

За цими щоденними нотатками можна побачити переживання далеко не буденні, а глибинну за своїм змістом стурбованість старого інтелігента не за свою особисту долю, а за долю суспільства, його культури, науки, освіти.

Релігійний світогляд і християнська мораль майбутнього історика були сформовані низкою чинників, передусім сімейним вихованням сільського священика Владимирської губернії, де у 1850 р. народився М. М. Бережков. Потім він навчався у Владимирському повітовому духовному училищі і духовній семінарії, по закінченні якої вчителював у земських школах. Світську освіту отримав на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, куди вступив 1871 р.⁴ Тут доля звела його з професором К. М. Бестужевим-Рюміним, що не тільки визначив його наукові інтереси, а й вплинув на формування його особистості. Пізніше він писав про свого наставника Костянтина Миколайовича: «Дворянин, нащадок древнього роду, гарно вихований в усвідомленні особистої гідності. Така свідомість є справжньою основою благородства і навіть благочестя, релігійності. Особиста гідність вища родовитості. Вищим за особисту гідність залишається тільки покора перед Богом і людьми».⁵ 8 лютого 1875 р. молодий історик був нагороджений золотою медаллю по присудженню І. І. Срезневського.⁶ Його перші наукові розвідки виявили неабиякі здібності науковця, тому він був залишений при кафедрі російської історії для підготовки професорського звання і у 1879 р. захистив магістерську дисертацію з історії російсько-ганзейських торговельних зв'язків. XIV-XV ст.⁷

З 1882 р. М. М. Бережков почав викладати російську історію у Ніжинському історико-

* Див., напр., щоденникові зауваги: «Я мушу сховати подалі свої щоденники. Кажуть, що коли щоденник І. П. Козловського потрапив до рук радянської влади, то ця остання начебто знайшла щоденник вартим автору смертельної кари. Memento! Стережись писати і говорити про політику, Червону Армію, більшовиків. Terror! ... Язику волі не давати... Ще одне застереження: не висловлювати кожному співбесіднику, і не викладати на папір. Memento!» (Спр. 48. - Арк. 23 зв.; Спр. 56. - Арк. 2 зв. - 3.

філологічному інституті, де плідно працював аж до виходу на пенсію у 1904 р. Фахівець з історії середньовічної Росії, М. М. Бережков після переїзду до Ніжина звернувся до вивчення минулого України і, насамперед, Чернігівщини. На схилі літ, розмірковуючи над історичними творами П. Куліша, він писав: «З задоволенням читаю і поспішаю читати. Час мій близький... Хочеться хоч наостанок краще зрозуміти поведінкові і культурні стосунки Росії і України, мову, звичаї характеру. Я дуже люблю Росію і Україну. Обидві мені однаково, здається, дорогі, цікаві. Велику частину життя я прожив у Ніжині».⁸ Він опублікував низку документів про ніжинські перекази, пов'язані з вторгненням шведської армії під проводом Карла XII на Україну під час Північної війни. Увагу вченого приваблювала топографія Ніжина. У його архіві зберігся неопублікований план старовинних укріплень міста, що становить неабиякий інтерес. Це дозволило М. М. Бережкову локалізувати на карті Ніжина події, що відбулися тут у зв'язку з Чорною радою 1663 р. Одним із перших він приступив до вивчення шляхів розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині. Йому належать ґрунтовні праці про місцеві істориків кінця XVIII - початку XX ст. О. Шафонського та М. Маркова.⁹ Аналізуючи свій життєвий шлях і науковий спадок, він у травні 1921 р. записав у щоденнику: «Дякую Господу, що Він привів мене попрацювати до Ніжинського Інституту - учити і вчитися. Скажу не в похвалу собі: мені є на що оглянутися з задоволенням і радістю в моїй професійній роботі. Так, я попрацював по силі своїй, по сумлінню своєму доброму... Тепер слід подумати про відставку. Спокою серце просить...».¹⁰

Уже пенсіонером професор обійняв посаду завідувача інститутської бібліотеки. За радянських часів у 1922 р. М. М. Бережков дістав посаду наукового співробітника щойно створеної науково-дослідної кафедри історії культури й мови при Ніжинському ІНО, протягом 1924-1926 рр. очолював її історичну секцію, керував аспірантами і молодими дослідниками, серед яких були відомі українські історики М. Петровський та А. Єршов. Водночас він брав безпосередню участь у створенні і діяльності Наукового товариства краєзнавства, що об'єднувало переважно місцевих педагогів і студентів-аматорів старовини.¹¹

Щоденники являють собою звичайні зошити, щільно списані чорнилом або олівцем чітким каліграфічним, хоч і дрібним, почерком, оскільки папір був дефіцитним і вкрай дорогим. Записи велися російською мовою з дотриманням старої граматики.

На самому початку на зворотній стороні обкладинки зошита автор позначав для пам'яті основні події поточного року за християнським календарем: Різдво, Стрітєння, Благовіщення, Пасха, П'ятидесятниця, Петрів піст, Успіння тощо. Автор занотовував, у яких церквах Ніжина (Спаса, Благовіщення, Покрови, Успіння...) був на ранішній, вечірній чи всенощній службі, наскрізно зустрічаються його молитовні звернення до Божої Матері, Христа, вдалі слова за прожиті дні й роки, за здобуту роботу чи виконану працю, за матеріальні блага чи нестатки, за випробування і хвороби, за людську щирість і невдячність, як от у нотатці від 6 січня 1920 р.: «Святий Спас удостоїв мене, грішного, молитися в Його храмі за ранішньою і літургією, перед іконою Божої Матері, де зазвичай я стою, каюся і отримую собі радість від благодатної Помічниці моєї. По гріхах я давно втратив свій здоровий глузд, впадав у нетямність, але Вона, Благодійниця, повертала мені цей здоровий глузд. Звідси моя радість - радість спасіння мого, мир серцю і політ усієї душі моєї на небеса».¹² Особливістю щоденників є те, що вони складаються з двох частин: перша - власне сам щоденник, а друга - коментарі, котрі автор означив як «Думки, замітки, вислови, прислів'я, жарти, дотепи». У цій недатованій частині - роздуми автора про пережите, передумане, побачене, прочитане, почуте, переосмислене. Вони доповнюють фактографію щоденних записів і дозволяють з'ясувати світоглядні засади життя і діяльності професора М. М. Бережкова.

У час войовничого атеїзму, гоніння церкви і віруючих учений визначав як кредо значення релігії у його житті: «... Релігія - галузь високої, найщирішої свободи, совісті людської... Бог і совість наша потребують глибокої, найщирішої віри і найщирішого нестрахтливого сподівання її, коли сповідання її знадобиться; у наш час хоч малодушний та індіферентний, Церква Христова і благочестиві переконані християни знаходяться в гонінні, є мученики віри; можливо, що гоніння і мучеництво зростуть». Для нього жити означало «працювати і молитися, глибше мислити, щиро каятися, тобто з милуванням, зі слізьми; не фантазувати, не лінуватися, не дрімати душею, не валятися у ліжку по 12 год. на добу, а працювати, працювати якомога більше». Адже «немає нічого важливішого на світі, як бути чесною і благочестивою людиною: це набагато важливіше за те, що зветься зручностями життя, забезпеченістю, вигодами служби, науковістю і т. п.».¹³

У час зламу світоглядних засад, заперечення старих духовних цінностей, їх жорсткого відкидання зовсім неспросто було зберегти свої переконання. М. М. Бережков піддавав себе нищівному цькуванню за те, що йому доводилось удавати визнання нової ідеології й виказувати законслухняність новій владі: «Вночі молитися, а вдень перейматися дріб'язковими, брудними,

нищими справами, навіть обманом і крадіємством - як це бридко, звичайно! Помилуй мене, Господи, грішнього, низько падшого» ... Краще вмрети, чим бути підлим через ненависть, заради лакомства і скупості». ¹⁴ Або в іншому місці: «Чи скоро я стану бути (розумнішим, ввічливим, шляхетнішим). Так, так: стану бути, а не видаватися? Так, так: необхідно наживати собі свободу духу через утримання, але я на жаль, людина, нестримана, а тому принижуюсь; і я знаю, що надмірне споживання їжі принесе мені багато зла: воно може призвести мене до раптової смерті. Пора схаменутися. Краще померти, чим принижуватися до об'їдання, до брехні, до турбування інших людей. Бережи душу, наживай свободу духу!.. Мовчанням збирається душа, росте її сила, з мовчанням з'являється скромність, спокій серця. Молись таємно про себе і близьких, тоді прийде мир і любов до них». ¹⁵

На початку 1920-х р. інтелігенція зіткнулась не тільки з розпадом традиційного укладу життя, господарською розрухою, а й нищівним голодом. Навіть у свята стіл інтелігента нічим було збагатити. Як писав М. М. Бережков, у 1920 р. Великдень був «голодною пасхою»: «Жалування цивільним чиновникам не видано, немає, кажуть грошей. І так ні на що було розговлятися: останні тисяча карбованців запасних залишаються на необхідний щоденний чорний хліб». ¹⁶ До традиційної в Україні хрещенської «голодної куті» додався «ще день, який можна назвати «голодним», це пасхальне розговіння, «голодна пасха». У всякому разі у нинішньому 1920 р. я був голодним у пасху.: розговітися було нічим і ні на що. Спасибі кумі, Надії Леонтіївні Малевській: вона мені прислала дещо закусити з м'ясного; та й сам запасся десятком яєць або точніше 15 шт. яєць - ось і все розговіння. Що буде далі? Де взяти грошей на хліб, на обід? При тому ходжу в чужому пальті, в худих штанах, у рваних калошах. На все потрібні гроші, багато грошей, а де їх взяти? Ось думки мої, ось турботи мої для дня Красної пасхи, 29 березня сього 1920 р.» ¹⁷

Інтелігенція, позбавлена можливості заробити в традиційний спосіб, стративши свої заощадження і спродавши спекулянтам свій скарб, у тому числі бібліотеки, жорсткого потерпала від нього, перебивалася з хліба на воду. Голод і холод, соціальне приниження, професійна незатребуваність могли довести до відчаю: «Мій стан може стати трагічним: їсти дуже хочу, а працювати бракує сил». ¹⁸ Але попри всі соціальні катаклізми, відсутність належного матеріального забезпечення М. М. Бережков тримався з гідністю і честю, звертаючись до досвіду подвижників віри і своїх великих попередників: «Деь сказано у Ломоносова: «Слід жити духом, а не брюхом». І в голод, в наш час, не слід забувати цього правила істинного, справжнього життя; не хлібом єдиним жива людина, говориться у Священному Писанні. Я і хворий через те, що забуваю все це; дійдеш до того, що дивись, і помреш від хвороби шлунка чи кишок. Так, так: мені потрібна сувора стриманість і поміркованість у їжі, розумна діста, а не жадібна, скупа». ¹⁹

У щоденнику зустрічаємо часті нагадування вченого про необхідність скромного, мінімального харчування, до поміркованості у гостюванні: «Чашка води з хлібом - досить для підтримання загальної бесіди. Спілкування потрібне, необхідне людям: закон життя. Люди обманюють в суспільстві: але слід протистояти цьому, не брехати, а бути сердечними і чесними, ввічливими і, по можливості, веселими, нескучними. Це важливе завдання, як тримати себе в товаристві, не соромлячись, і не заважаючи нікому з близьких. Гідність і ввічливість обов'язкові». ²⁰

Лише постійний внутрішній контроль, неприспане сумління забезпечували стійкість його духу. Він спонукував себе до аскетизму, приборкання тілесних потреб і душевного упокорювання: «Смирнення збирає, береже душу, без упокорення душа порожня. Отже, ось східці духовного сходження від сердечної глибини до висоти розумового споглядання: покаєння або сердечний жаль без смутку і відчаю; смиренність з обережним багатостороннім спостереженням самого себе; покірність або жалісність до всього людського, з яким зустрічаєшся, благодущність або просвітлений розум, ясний, спокійний погляд на життя з твердим упованням на Бога Спасителя, Котрий є найвищий Розум і невичерпне Милосердя і Любов, що все надихає, все виправляє, всіх і вся рятує, щоб ніщо не загинуло в свідомості, що до Нього взиває, до Нього звертається з вірою і покаєнням, в упокоренні, в немочі». ²¹

У день 70-ліття професор записав: «Без віри, без надії, без діяльної любові немає справжнього, істинного життя, а тільки існування тваринне, рабське. Ми опустилися до ницості, до короткозорого розрахунку, торгашества, добування пайків. Пошлість, глупота, невігластво, брутальність воцарились, захопили всіх, навіть благородних і чесних людей. А замість розуму і чесності - глупство, хитрість, притворство, лицемірство, жорстотість». ²² З його свідчив у записнику: «Старий світ помирає, культура блякне, сутінки освіченості. Все високе гине, темрява зростає. Але темрява «Його не об'ят», тобто Бога Слова, Господа Христа: Він живий, вічний, у царстві слави, у своїй Церкві святій. Чого ж нам більше? Але шкода, що морок густішає, що росте невір'я, позачуттєве тваринне буття, пошлість, ницість всяляка, свинство, скотство. ... Чесних і прямих особистей занадто мало. Час слабкий, жорстокий, голодний і

холодний».²³ Науковець вважав, що причиною загального суспільного морального занепаду було прогресуюче безвір'я. Він був переконаний, що лише «релігія виховує особистість, і навпаки: особистість виховує релігійність, інакше кажучи - ідеалізм і строгість життя душевного (строгість душевного настрою). Ця строгість не виключає деяких моментів сердечної м'якості настрою, деякого відпочинку, веселощів душі. А завжди потрібне, рятівне умиротворення серця і думки в Богові».²⁴

Для науковця залишалось недоторканим моральним обов'язком робити свою справу чесно: «Історик-професіонал має бути серйозним працівником, якщо хоче переконуватися і переконувати інших. Історія - наука переконання, професійний історик - провісник переконань, самосвідомості суспільної і державної».²⁵ Для нього моральність - визначальна ознака громадянства і професіоналізму. На його думку, тільки «моральна особистість здатна і на самозречення, і на подвиг суворий. Справжній вчений не буде гордувати. Істинний, справжній учений скромний, сумирний: він настільки розумний і серйозний, що ніяк не буде хизуватися».²⁶

М. М. Бережков почував себе недобре, не мав сил для необхідної праці. Його записи рясніють роздумами про скору смерть. Разом з тим у нього була потужна жага ще пожити і попрацювати всупереч усім складностям: «Мені хочеться жити тут, щоб приготуватися до іншого життя на тому світі. Однак, таємне почуття підказує мені, що я швидко, дуже швидко помру. Смерті не боюсь, але все-таки якось не маю порозуміння з приводу її».²⁷ Або в іншому місці: «У мене багато невідкладних справ і турбот: але що користі в одних турботах, без справжньої «справи», без напруженої праці? Робота думки і праця фізична повинна бути інтенсивною, енергійною, цілеспрямованою, якщо прагне стати «корисною». Працювати постійно й невтомно до смерті. Занедбаєш справу, розладнаєш порядок життя, розчаруєш себе; лише праведна праця бадьорить і користає: без праці не дадуть і шматка хліба».²⁸

Коли М. М. Бережкову виповнився 75 рік він не писав про вшанування свого ювілею колегами, про визнання наукових і педагогічних заслуг, а знову дякував Богові: «Велика мені милість господня і невисловлена! ... Читав і слухав лист первосвященника Дамаскіна з Туруханського краю. Зворушливий до сліз лист, простий і прекрасний, опис полярної енісейської природної краси та бідного побуту мешканців і побуту самих висланих владик (Володимирського, Казанського і нашого Ніжинського). Нехай зміцнить Господь нових сповідників православної віри і церкви! І сльози підступали до очей при читанні листа, і серце тішилось за стійкість у вірі».²⁹ Здатність до співпереживання, до опанування духом своїм за найскрутніших випробувань і матеріальної скрути примножувала сили літнього інтелігента. Він годинами просиджував над книжками, продовжував працювати над науковими проектами, вимушений був брати посильну участь у громадській діяльності, хоча добре розумів марність і суєтність удаваної діяльності новостворених установ: «Втомився, слухаючи довгі теревені про дрібниці»,³⁰ - нотував він у щоденнику після чергового засідання секції наукових працівників, де слухали питання про українізацію, про розподіл академічних додаткових пайків, врешті, про клопотання перед Всеукраїнським комітетом сприяння вченим про відновлення йому повної академічної пенсії.

Представники ВУКСУ тричі підносили питання про пенсію М. М. Бережкову на засіданні пенсійної комісії наркомату соціального забезпечення. Врешті, ухвалою від 24 січня 1927 р. було вирішено перевести професора М. М. Бережкова на повну академічну пенсію у розмірі 120 крб.³¹ Довідавшись про це, науковець писав у щоденнику: «Отримав звістку про переведення мене на повну академічну пенсію. Спасибі Олексію Івановичу та його колезі харківському Владиславу Петровичу Бузескулу, що поклопотались за мене у цій справі. Мені залишається дякувати їм, а найбільше милосердю Господа: молитвою, справами добра до ближніх, справами розуму і науки.

Я не повинен опускатися, лінуватися, а працювати - працювати на користь людям. Життя вартісне працею на славу Божу, на підтримку ближніх. Жити - означає примножувати радість, енергію, розум, добро; у цьому сенс, щастя життя, у цьому й резон берегти своє здоров'я».³²

У щоденнику М. М. Бережкова поруч із загальним філософськими міркуваннями про сенс життя, про його моральні основи ми зустрічаємо чимало хвилюючих роздумів про політику й дії радянської влади у релігійно-церковній сфері. Так, пекучий біль і гнів викликали в його серці повідомлення радянської періодики про огляд у Чернігові на початку 1921 р. мощів святого Феодосія Чернігівського на предмет «святості» і «чудесності»: «Вас нічим не здивуєш, ви осліпли, ви змалодушилися, в душі вашій, спустошеній, огрубілій, немає ні віри, ні любові; ви вже померли, обернулися на мізерних, жалюгідних недовірків».³³ Його глибоко обурило брутальність офіційного «викривального висновку» щодо нетлінності мощів православних угодників у чернігівській газеті «Известия»: «Вони, невіруючі, не розуміють того, що мощі не суть «живі» тіла, а суть рештки святих людей. Почитають віруючі і самих святих і останки їхні».

Хоч через масові арешти серед старої інтелігенції М. М. Бережков унікал відкрито

висловлюватись про закриття церков, руйнування монастирів, переслідування духовництва, ми маємо в його щоденнику нищівні оцінки антирелігійної діяльності влади: «У монастирі [Благовіщенському] - дитяче містечко. Один з хлопчиків говорив, що тепер в монастирі є людей до тисячі. Та навряд чи він знає точно. А що буде з храмами монастиря? Взагалі, мені видається невдалою думка розташувати дитячий притулок в монастирі, наполовину зайнятому могилами та церквами. Тут вбачається каприз радянської влади й непрактичність її, невміння або небажання будуватися на садибі, зовсім не прилаштованій для дитячого притулку. Каприз дурний, негідний влади державної».³⁴ У зв'язку з реквізицією церковних цінностей на початку 1921 р. велике число міських і сільських священників були піддані арешту, тривалий час їх утримували у в'язниці по суду ГПУ: «Як почувуються ув'язнені в тюрмі священники? (Соломаха, Томашевський і третій з ними). Зміцни їх, Господи! (Єпископи Дамаскін, Миколай, Пахомій та багато ін.)».³⁵ Він зафіксував, що «всі священники твердо і мужньо «осадили» придириливих слідчих ГПУ». Серед мирян під тиском підступних обіцянок і залякування з боку влади траплялись догоси: «Шкода і соромно за Данила Павловича Гомоляку, який принизився доносом на священника, набожна він людина і скромна, але змалодушив».³⁶ Натомість «православні мовчать будучи тероризовані». У записках науковця маємо відомості й про передачу храмів штучно створеній обновленській церкві з метою розколу православ'я, а потім його остаточного знищення, оскільки більшовицький «соціалізм бажає бути релігією без бога. Але релігії без Бога не бувало, без Нього, єдиного, істинного, праведного, милосердного Бога, Творця і Спасителя світу. Він - абсолютне начало і кінець світового життя, вищий розум, вічна істина, правда, мир серцю людському, совісті людській. Отже, соціалізм - не релігія. Соціалізм вироджене - іудейство, егоїзм, раціоналізм вузький, примітивно розсудливий, що прикрився прапором релігії, нової віри. Соціалізм - омана, обман і більш нічого, з нього не буде пуття, не вийде нічого корисного, дільного. У брехні немає порятунку».³⁷ І далі глибоке гуманістичне пророкування: «Душа людська релігійга, філософічна до божества. Дух - початок всього життя. Душа прагне до цього Духу, як образ і подоба Його. Це і є релігія, тобто союз Бога з людиною і людини з Ним. В цьому, в релігії, полягає розум і правда життя. Релігія - обожнення людини, облагородження її. Людина - святиня, вища річ, навіть при ураженні її сил гріхом: Бог спас її, Творець є Спаситель людини. Отже, релігійна віра є синтез всякої науки і всієї філософії».³⁸

Звісно ж, такі думки і настрої М. М. Бережкова не були таємницею для колег. Відтак чимдуж далі гучніше лунали на його адресу звинувачення у «ідеалізмі» та інших методологічних збоченнях. Особливо нищівній критиці було віддано професора на початку 30-х рр., коли у країні розгорнулося справжнє «полювання на відьом». Напевно, тільки надто похилий вік врятував його від репресій. Помер М. М. Бережков у 1935 р. у Ніжині.

Джерела та література:

1. Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича. - Львів, 1993. - Т. 1. - С. 114; Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Бережков Михайло Миколайович. Російський історик, активний учасник краєзнавчого руху початку ХХ ст. на Україні // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С. 334; Бойко . М., Бойко О. Д. Досвід та уроки діяльності Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури і мови по здійсненню політики українізації // Література та культура Полісся. - Ніжин, 1994. - Вип. 4. - С. 47-52; Самойленко Г. Д., Самойленко О. Г. Розвиток освіти та науки в Ніжині XVII-XX ст. Нариси культури. - Ніжин, 1996. - Ч. 3.
2. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі: ІР НБУВ). - Ф. XXIII. - Спр. 48-58.
3. ІР НБУВ. - Ф. XXIII. - Спр. 48. - Арк. 30, 31 зв., 17; Спр. 58. - Арк. 4.
4. ЦДАВО України. - Ф. 166. - Оп. 2. - Спр. 464. - Арк. 101-102.
5. ІР НБУВ. - Ф. XXIII. - Спр. 50. - Арк. 20.
6. Там само. - Спр. 55. - Арк. 6 зв.
7. ЦДАВО України. - Ф. 166. Оп. 2. - Спр. 464. - Арк. 103.
8. ІР НБУВ. - Ф. XXIII. - Спр. 55. - Арк. 6.
9. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області. - Ф. 347. - Оп. 1. - Спр. 32. - Арк. 3-7 зв.; Спр. 36. - Арк. 19-21, 27; Ф. Р-427. - Оп. Спр. 70. - Арк. 61-61 зв.; Спр. 281. - Арк. 70-70 зв.? Спр. 320. - Арк. 12, 25, 104 зв.
10. ІР НБУВ. - Ф. XXIII. - Спр. 49. - Арк. 11-12.
11. Коваленко О. Б., Ткаченко В.В. Вказана праця. - С. 334.
12. ІР НБУВ. - Ф. XXIII. - Спр. 48. - Арк. 2.
13. Там само. - Арк. 8-8 зв., 9, 2 зв. -3.
14. Там само. - Арк. 2 зв. -3.
15. Там само. - Арк. 23; Спр. 55. - Арк. 3 зв.
16. Там само. - Спр. 48. - Арк. 9.
17. Там само. - Арк. 37.
18. Там само. - Спр. 50. - Арк. 2-2 зв.

19. Там само. - Спр. 48. - Арк. 38.
20. Там само. - Спр. 49. - Арк. 18 зв. - 19.
21. Там само. - Спр. 48. - Арк. 28 зв.
22. Там само. - Арк. 24 зв., 25.
23. Там само. - Спр. 49. - Арк. 35 зв.; Спр. 54. - Арк. 11.
24. Там само. - Спр. 57. - Арк. 4.
25. Там само. - Спр. 54. - Арк. 4 зв.
26. Там само. - Спр. 55. - Арк. 14-14 зв.
27. Там само. - Арк. 2.
28. Там само. - Спр. 50. - Арк. 20 зв.
29. Там само. - Спр. 56. - Арк. 22.
30. Там само. - Арк. 24 зв.
31. ЦДАВО України. - Ф. 331. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 59.
32. ІР НБУВ. - Ф. ХХІІІ. - Спр. 57 - Арк. 3 зв.
33. Там само. - Спр. 49. - Арк. 35 зв.
34. Там само. - Спр. 53. - Арк. 30.
35. Там само. - Спр. 57. - Арк. 8 зв.
36. Там само. - Арк. 9-9 зв.
37. Там само. - Спр. 49. - Арк. 42.
38. Там само. - Спр. 58. - Арк. 6.

Олена В'яла

ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЧЕНОГО-ІСТОРИКА ВОЛОДИМИРА ПІСКОРСЬКОГО У НІЖИНЬСЬКОМУ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ кн. БЕЗБОРОДЬКА

Видатний вчений-історик Володимир Костянтинович Піскорський належить до тієї категорії наших співвітчизників, які зробили вагомий внесок у розвиток науки і культури кінця ХІХ - початку ХХ століття. Все своє життя він присвятив дослідженню історії західноєвропейських країн, особливо Іспанії і Португалії, а також педагогічній діяльності та громадській роботі.

Життя та діяльність В. К. Піскорського неодноразово висвітлювались у періодичних виданнях. Найбільше матеріалів з'явилося з нагоди 100-річчя з дня народження вченого [1]. Дослідники підкреслювали, що його праці зумовили весь подальший розвиток іспаністики в країні і що розвиток вітчизняної історичної науки був би неможливий без участі В. К. Піскорського. У подальші роки ім'я видатного вченого продовжувало привертати увагу науковців, у світ вийшло багато нових публікацій [2]. Однак наявна література свідчить, що діяльність історика все ж висвітлена не повністю. Зокрема, залишається багато білих плям, пов'язаних з педагогічною діяльністю у Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька. Цей важливий аспект творчої біографії вченого потребує досконалого дослідження.

Народився В. К. Піскорський 3 серпня 1867 року в сім'ї дворян Костянтина Карловича Піскорського і Олени Степанівни Соханської в м. Одесі. Дитячі та студентські роки майбутнього вченого минули в Києві. Тут він закінчив першу чоловічу гімназію і в 1886 році став студентом історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира. Під впливом свого вчителя - професора І. В. Лучицького - Володимир Костянтинович почав досліджувати історію країн Західної Європи. Головним об'єктом його наукових зацікавлень стала Іспанія.

Після закінчення університету в 1890 р. В. К. Піскорського залишили на кафедрі всесвітньої історії для підготовки до професорського звання, а через три роки він, як приват-доцент, дістав дозвіл читати лекції. У 1896 р. молодого дослідника відрядили за кордон для знайомства з першоджерелами в архівах та бібліотеках Іспанії, Франції, Англії, Німеччини і закінчення магістерської дисертації. Повернувшись до Києва, В. К. Піскорський продовжив викладання в університеті, а також у гімназіях та кадетському корпусі, а 8 лютого 1899 року в урочистому залі університету св. Володимира захистив дисертацію на здобуття ступеня магістра всесвітньої історії на тему «Кастильські кортеси в перехідну добу, від середніх віків до нового часу (1188-1520 рр.)» [3].

Восени 1898 р. неподалік від Києва, в Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька звільнилося місце екстраординарного професора. Ректор університету св. Володимира Ф. Я. Фортинський і декан історико-філологічного факультету Т. Д. Флоринський рекомендували В. К. Піскорського в цей інститут. І 16 січня 1899 р. Володимира Костянтиновича призначили екстраординарним професором кафедри всевітньої історії історико-філологічного інституту кн. Безбородька [4]. Так розпочався новий ніжинський період (1899-1905 рр.) життя та діяльність історика.

Уже з перших днів перебування в Ніжині В. К. Піскорського почало пригнічувати оточуюче середовище, зокрема професорське. У своїх спогадах він писав про те, що в нього мало спільного із новими колегами, що «чиновницький елемент і чиновницькі інтереси серед них переважають наукові [5]. Його дивувало і те, що «очоловав навчальний заклад не професор, а урядовець за міністерським призначенням», і що між професорами часто відбувались непорозуміння та боротьба за владу [6].

Історика також вразила поведінка більшості студентів, які, будучи «заздалегідь впевнені в отриманні місця, проявляли зневагу до лекцій та практичних занять, часто пиячили та бешкетували» [7]. Крім того, неприємним сюрпризом для молодого професора була відокремленість інституту від міського життя. Вищий навчальний заклад, за його словами, нічого не давав місцевому населенню, не пробуджував у ньому «інтересу до вищих розумових і моральних питань, завдяки своїй замкненості і відчуженості від усього живого» [8]. Таким чином Володимир Костянтинович опинився в тихій заводі Ніжина, відчуваючи себе чужим.

З лютого 1899 р. відбулася перша лекція В. К. Піскорського у студентів другого курсу. За словами викладача російської історії професора М. М. Бережкова (лише з ним Володимир Костянтинович підтримував дружні стосунки, студенти непривітно прийняли нового викладача, вели себе непристойно і нестримано [9]. Він зазначав також, що студентство взагалі несерйозно ставиться до науки і тому ризикує тим, що університети закриватимуться [10].

Однак згодом ставлення студентів до лекцій молодого професора почало змінюватися. У своїх спогадах він писав, що більшість студентів «відчули живий інтерес до мого предмету» [11]. Та й не дивно, адже лекції В. К. Піскорського були цікавими, він майже не користувався конспектами. «Його лекції завжди запам'ятовувались, говорив він змістовно, красиво, літературно, - згадував відомий учений В. В. Данилов, випускник Ніжинського інституту, - ... І через 60 років образ його стоїть переді мною. Це був у повному розумінні цього слова джентельмен, голос якого був індивідуальним. У пам'яті лишилася його лекція про Бісмарка і промова на річних урочистих зборах про середньовічні університети. Студенти-історики дуже цінували Володимира Костянтиновича, тому що він залучив їх до наукової праці» [12].

Студентам другого курсу В. К. Піскорський читав загальний курс лекцій середньовічної історії, а студентам третього та четвертого - спеціальний курс середньовічної історії та загальний курс нової [13]. З особливою завзятістю він працював над лекціями з історії західно-європейського середньовіччя. Вони склалися зі вступу, основної частини і висновків. У вступі вчений завжди характеризував основні джерела з історії середніх віків [14]. В основній частині, як правило, ним висвітлювались, по-перше, «відносини між германськими племенами в заснованих варварськими народами державах у період від епохи великого переселення народів до часу встановлення монархії Карла Великого», по-друге, «процес розкладу франкської монархії у зв'язку з розвитком феодалізму», по-третє, «важливі явища у сфері розвитку середньовічного суспільства і держави до XIV століття» [15]. Завершував лекції професор ґрунтовними висновками.

Ключовим лекційним питанням історик присвятив декілька спеціальних курсів. Він щороку оголошував новий спецкурс або нові практичні заняття. Великим успіхом серед студентів користувався його спецкурс «Історія аграрних відносин в Європі», в основу якого було покладено глибокі дослідження вченим проблеми аграрної історії середньовічної Іспанії, Португалії, Італії, Франції, Німеччини. Він намагався не стільки повідомити студентам певну сукупність фактів, скільки викликати інтерес до тієї чи іншої проблеми, підготувати їх до самостійного опанування наукової літератури. Під впливом лекцій, присвячених даній проблемі, студенти створили гурток самоосвіти [16]. А один із слухачів спецкурсу навіть підготував реферат, присвячений робочим синдикатам у Франції, який і був прочитаний на засіданні гуртка й «викликав жвавий обмін думками між студентами та професорами» [17].

Під час практичних занять із студентами В. К. Піскорський наголошував на необхідності розвитку самостійних навиків дослідження, за його словами, «лише першоджерела науки і саме в справжніх документах можуть підготувати молодь, яка вчиться, до серйозної наукової праці, до праці свідомої і виховати у молоді ідейну прихильність до певної науки» [18]. В ході практичних занять студенти читали та аналізували різні «варварські закони», серед яких головна увага була зосереджена на важливій пам'ятці раннього середньовіччя - Салічній Правді.

Зокрема студенти третього курсу під керівництвом Володимира Костянтиновича зробили переклад тексту з латинської на російську мову, а також дописали коментарі [19]. Для такої кропіткої роботи навіть доводилося працювати вечорами у бібліотеці. Хоча переклад був недосконалий та написаний різними почерками, все ж він свідчить про розвиток навичок самостійної роботи з першоджерелами у вихованців ученого.

На основі прочитаних текстів середньовічних джерел студенти писали реферати і зачитували їх в аудиторії під час практичних занять. При цьому В. К. Піскорський зазвичай ділив студентів на три групи, кожна з яких здійснювала аналіз різних текстів. Наприклад, перша група рефератів була присвячена аналізу побуту та правових відносин стародавніх германців на основі праці Тацита «Германія», друга - різним аспектам побуту салічних франків на основі їх «Правди», третя - елементам суспільного і державного побуту римських варварських народів на основі їх законів [20].

Крім читання лекцій та ведення практичних занять, В. К. Піскорський керував науковою роботою студентів. Першими учнями, які під його керівництвом писали твори, були Сонцев і Бородулін. Сонцеву вчений дав тему про великого курфюрста Фрідріха-Вільгельма [21]. З подальших випусків Володимир Костянтинович виділяв Юзефова, Красіна та Кукаркіна, яких характеризував як людей «здібних та ідейних» [22]. Юзефов написав блискучу кандидатську роботу про землеробські класи у Франції в епоху Каролінгів [23]. У ніжинському архіві можна знайти інформацію про подальшу долю деяких учнів В. К. Піскорського. Зокрема Сонцева після закінчення інституту як найкращого студента рекомендували на місце учителя історії і вихователя в Полтавську гімназію [24], але, зважаючи на деякі обставини, він став учителем стародавніх мов у приватній чоловічій гімназії Санкт-Петербурга [25]. Інший здібний студент Красін був призначений на посаду учителя історії у Роменську жіночу гімназію [26]. Таким чином, багато учнів ученого пішли його шляхом і теж стали педагогами.

В. К. Піскорський досить уважно та критично підходив до аналізу наукових робіт студентів, прагнучи, щоб їхні роботи були виконані на найвищому рівні. Та не завжди вченому вдавалося побачити бажані результати. Наприклад, кандидатська робота студента Кибальчича про представницькі заклади в Німеччині в середні віки, за словами професора, виявилася «зовсім поганою». У своїй рецензії Володимир Костянтинович зазначив, що «та частина роботи, яка може бути визнана більш-менш самостійною, є зовсім безглуздою і показує повне нерозуміння найелементарніших фактів історії, а інша частина - плагіат» [27]. Він навіть хотів визнати роботу незадовільною і залишити автора на другий рік на 4-ому курсі, та інститутська конференція не задовольнила такі вимоги. Кибальчич був випущений з інституту, а його кандидатська робота була визнана задовільною [28].

Велику увагу В. К. Піскорський приділяв забезпеченню студентів науковою літературою. Професор намагався навчити їх творчо і критично використовувати досягнення історичної науки. У ніжинський період він регулярно виїздив за кордон у наукові відрядження [29], де, крім знайомства зі станом досліджень європейських науковців, формував колекції книг для практичних занять та наукової роботи своїх учнів. Також вчений уважно слідкував за станом надходження до інститутської бібліотеки закордонних і російських періодичних видань з всесвітньої історії та випишував їх. За допомогою студентів В. К. Піскорський навіть склав системний каталог зі своєї спеціальності. «Результати нашої роботи були вражаючі, - писав він у своїх спогадах, - скарби бібліотеки, які довгий час являли собою мертвий капітал, почали широко використовуватися студентами» [30]. Крім того, йому вдалося домогтися знищення різних обмежувальних правил щодо користування книгами різного спрямування, був знищений список заборонених книг. Також професор домогся, щоб до книгосховищ інституту приєднали архів грецького магістрату і міської думи. Разом з професором М. М. Бережковим майже рік вони склали описи цих документів [31].

Важливою умовою успішної діяльності учених і педагогів, розвитку наукового мислення і творчої самостійності студентів Володимир Костянтинович вважав академічну свободу. Історик розумів її як залежність учених від зовнішніх авторитетів і можливість повністю підпорядкувати свою діяльність «інтересам знання, вимогам наукової істини» [32]. У своїй промові «Початок академічної свободи в Західній Європі» на урочистому річному акті інституту 30 серпня 1899 р. В. К. Піскорський вважав академічну свободу. Історик розумів її як незалежність учених від зовнішніх авторитетів і можливість повністю підпорядкувати свою діяльність «інтересам знання, вимогам наукової істини» [32]. У своїй промові «Початок академічної свободи в Західній Європі» на урочистому річному акті інституту 30 серпня 1899 р. В. К. Піскорський виступив поборником ідеї автономії вищих навчальних закладів і солідарності представників наукового звання у різних частинах земної кулі [33].

Професор неодноразово повертався до думки про автономію та академічну свободу вузів. У 1905 р. він виступив у підтримку 342 російських учених, які прагнули втілити в життя ідеї

академічної свободи і об'єдналися в «Академічну спілку діячів вищих навчальних закладів». «Ліберальний рух, який охопив найкращу частину російських професорів та учених, - писав у спогадах В. К. Піскорський, - був мені симпатичний і збігався із моїми переконаннями [34].

Цього ж року він висунув широку програму реорганізації Ніжинського історико-філологічного інституту. В ній наголосив на необхідності проведення в інституті ряду змін, таких, як демократизація, перетворення його у відкритий навчальний заклад, доступ до якого мали б усі, хто отримав середню освіту, незалежно від статі, віросповідання та національності, відкриття нових факультетів, зміна системи навчання, збільшення кількості викладачів і кафедр тощо [35]. Крім того, вчений запропонував ліквідувати систему інтернату в інституті, який був перешкодою для серйозної наукової роботи студентів, а також відокремити від інституту гімназію, бо вона не виправдовувала свого призначення слугувати лабораторією для студентів, які готуються до педагогічної діяльності. Професор вважав, що пробні уроки студентів у гімназії можуть сприяти засвоєнню зовнішніх прийомів викладання, а «гарним вчителем може бути лише той, хто отримав солідну, повну наукову підготовку» [36]. Ця програма, на жаль, не була втілена в життя.

Педагогічна діяльність В. К. Піскорського в Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька була багатогранною. Молодий професор приніс в інститут свіжий вітер, який порушив звичний ритм життя. Він прагнув підняти наукові інтереси інституту, розворушити його непорушність, але його зусилля «часто паралізовувалися недобррозичливістю і грубістю професорської колегії й повною байдужістю до справ студентів» [37]. Та, незважаючи на це, учений «працював як віл, навіть ночами» [38]. І коли у викладанні він здобув помітний досвід, не переставав інтенсивно працювати.

Отож, як бачимо, Володимир Костянтинович Піскорський був справжнім педагогом. Розроблені ним лекції та практичні заняття завжди проводилися на найвищому рівні. Навчання він намагався поєднувати з вихованням. Його надзвичайний розум, доброзичливість та делікатність підкорювали молоді студентські серця. Студенти полюбили свого вчителя, до нього вони йшли обговорювати питання науки, літератури, політики, а він завжди йшов їм назустріч, ніколи не відмовляв у допомозі. В. К. Піскорський посадив не одне наукове «дерево», яке давало і продовжує давати свої корисні плоди, а його педагогічна майстерність не втратила своєї актуальності і в наш час.

Джерела та література:

1. Новиков О. М. Видатний учений-іспаніст В. К. Піскорський (До 100-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. - 1967, № 8; Михайлюк Д. Перший український іспаніст // Вечірній Київ. - 1967. - 19 авг.; Беляева И. С Владимир Константинович Пискорский // Новая и новейшая история. - 1968, № 3, Ханина А. З. В. К Пискорский (К 100-летию со дня рождения) // Вопросы историографии всеобщей истории. - Казань, 1968. - Вип. 3.
2. Мильская Л. Т., Пичугина И. С. Русский историк-испанист - В. К. Пискорский (1867-1910 гг.) // Проблемы истории Испании. - Москва, 1975; Кучерук О. Медієвіст Володимир Піскорський // Всесвіт. - 1988, № 2; Новикова О. О. Посол вітчизняної науки // Всесвіт. - 1995, № 5-6.
3. Див.: Дело о защите приват-доцентом Университета В. К. Пискорским диссертации на степень магистра всеобщей истории // Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 337, спр. 21, арк. 1-5.
4. Дело историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине о замещении вакантной должности приват-доцента В. К. Пискорского // Відділ Державного архіву Чернігівської обл. в м. Ніжині (далі ВДАЧОН), ф. 1105, спр. 930, арк. 4.
5. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине // Піскорський В. К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О. О. Новикова, І. С. Пичугіна. - К., 1997. - С. 207.
6. Там само.
7. Там само. - С. 209.
8. Там само. - С. 214.
9. Див.: Дневник М. М. Бережкова // Національна бібліотека України ім. Вернадського, Інституту Рукопису (далі ІРНБУВ), ф. 23, од. зб. 18, арк. 6.
10. Там само, ф. 23, од. зб. 20, арк. 11.
11. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. - С. 209.
12. Лист В. В. Данилова до Є. В. Піскорської від 3.06.1968 р. // З родинного архіву онуки О. О. Новикової.
13. Дело Историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине с рапортами профессоров и преподавателей о преподаваемых в 1898/99 учебном году курсах, о собеседованиях, о домашнем чтении, о семинарских занятиях // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 936, арк. 39.
14. Сведения о прочитанных предметах, о собеседованиях и домашнем чтении в историко-

- филологическом институте кн. Безбородько // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 1189, арк. 42.
15. Там само.
  16. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. - С. 213.
  17. Там само.
  18. Будде Е. В. К. Пискорский: [Некролог] // Журнал Министерства Народного просвещения. - 1910, октябрь. - С. 56.
  19. Див.: Москаленко А. Є. Сторінка з історії медієвістики на Україні // Український історичний журнал. - 1971. - № 4. - С. 97.
  20. Сведения о прочитанных предметах, о собеседованиях и домашнем чтении в историко-филологическом институте кн. Безбородько // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 1189, арк. 42.
  21. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. - С. 209.
  22. Там само.
  23. Там само.
  24. Там само. - С. 214.
  25. Дело историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине о студенте сего Института Александре Солнцева // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 769, арк. 15.
  26. Там само, ф. 1105, спр. 769, арк. 22.
  27. Дело историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине о студенте сего Института Александре Красина // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 831, арк. 23.
  28. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. - С. 214.
  29. Див.: Дело историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине о замещении вакантной должности приват-доцента В. К. Пискорского // ВДАЧОН, ф. 1105, спр. 930, арк. 48.
  30. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. - С. 210.
  31. Там само. - С. 211.
  32. Голубкін Ю. О., Дятлов В. О. З історії медієвістики у Ніжинському історико-філологічному інституті // II Чернігівська обл. наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповіді. - Вип. 2. - Чернігів; Ніжин. - 1988. - С. 94.
  33. Див.: Начало академической свободы в Западной Европе: Речь, произнесенная на годовичном акте Института 30 августа 1899 г. - Нежин, 1900. - С. 1-20.
  34. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. - С. 220.
  35. Докладно див.: Дятлов В. А. Научно-педагогическая деятельность В. К. Пискорского в Нежинском историко-филологическом институте // Література та культура Полісся. - Вип. 1. - Ніжин, 1990. - С. 58.
  36. Там само.
  37. Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине. - С. 207.
  38. Там само.

